Uchwała Nr XXXIX/559/13
Rady Miasta Knurów
z dnia 30 października 2013 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki Nad Zabytkami na terenie Gminy Knurów na lata 2013-2017”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. ustawy o samorządzie gminnym (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r. poz.594), art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r. Nr 162 poz. 1568 z późniejszymi zmianami) oraz art. 13 pkt 10) ustawy z dnia 20 lipca 2000 r. o ogłaszaniu aktów normatywnych i niektórych innych aktów prawnych (tekst jednolity Dz. U. z 2011 r. Nr 179, poz. 1172 z późniejszymi zmianami) po uzyskaniu pozytywnej opinii Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, na wniosek Prezydenta Miasta

Rada Miasta Knurów
uchwala

§ 1.

Przyjąć „Program Opieki Nad Zabytkami na terenie Gminy Knurów na lata 2013-2017” w brzmieniu stanowiącym Załącznik Nr 1 do niniejszej uchwały.

§ 2.

Wytypowane obiekty objęte są Gminną Ewidencją Zabytków.

§ 3.

Wykonanie uchwały powierza się Prezydentowi Miasta Knurów.

§ 4.

Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Śląskiego.

Przewodniczący Rady

Jan Trzęsiok

Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr XXXIX/559/13
Rady Miasta Knurów
z dnia 30 października 2013 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA TERENIE GMINY KNURÓW NA LATA 2013 - 2017

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP

1. Przedmiot i cel opracowania Gminnego Programu Nad Zabytkami
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami
3. Uwarunkowania prawne (zewnętrzne i wewnętrzne) ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce
4. Zakres opracowania

II. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

III. STRUKTURA ADMINISTRACYJNA OBSZARU KNUROWA – rys historyczny

1. Knurów
2. Krywałd i Szczygłowice

IV. KALENDARIUM

1. Wydarzenia gospodarczo - polityczne
2. Historia władania ziemią knurowską

V. ZABYTKI RUCHOME I NIERUCHOME GMINY KNURÓW

1. Przemysł oraz zabytkowe obiekty industrialne na terenie Gminy Knurów
2. Obiekty sakralne
3. Cmentarze
4. Obiekty małej architektury
5. Obiekty szkolne
6. Pozostałe obiekty użyteczności publicznej
7. Zabudowa mieszkaniowa – w tym dwory, wille, osiedla patronackie, zabudowa o charakterze wiejskim
8. Zieleń zabytkowa

VI. KALENDARIUM (powstawania obiektów zabytkowych)

1. Rozwój przemysłu (kopalnia, koksownia, prochownia)
2. Działalność kościelna, oświatowa i społeczna
3. Funkcjonowanie obiektów użyteczności publicznej i obiektów mieszkalnych

VII. NAJCENNIEJSZE OBIEKTY ZABYTKOWE

VIII. GENERALNE WYTYCZNE KONSERWATORSKIE

1. Cele Programu Opieki Nad Zabytkami na terenie Gminy Knurów
2. Dominanty przestrzenne
3. Generalne wytyczne urbanistyczne
4. Generalne wytyczne architektoniczne
5. Postulaty konserwatorskie
6. Generalne wytyczne dla terenów zieleni zabytkowej

IX. WYKAZ OBIEKTÓW

1. Historyczne obiekty kubaturowe

2. Zabytkowe obiekty małej architektury

X. PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI, A ZAMIERZENIA MIASTA

1. Główne cele polityki gminnej związane z ochroną zabytków
2. Wpis do rejestru zabytków – ochrona obiektów – zalecenia ogólne
3. Dotacje

XI. SPIS TABEL

XII. LITERATURA

I. WSTĘP

1. **Przedmiot i cel opracowania Gminnego Programu Nad Zabytkami**

Program Opieki nad Zabytkami na terenie Gminy Knurów na lata 2013 – 2017 jest dokumentem uzupełniającym do obowiązujących aktów planowania w gminie, a dotyczących Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Knurów oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla wyodrębnionych obszarów na terenie miasta Knurów. Opracowany Program przedstawia dziedzictwo kulturowe gminy Knurów, które powinno mieć wpływ na pogłębienie świadomości społeczeństwa, w oparciu o fundamenty miejscowych tradycji kulturowych. Lokalna tradycja jest szczególnie cennym dziedzictwem kulturowym, na które składa się kontekst dziejowy Miasta Knurów oraz to, co przechowały dla obecnych dawne pokolenia w formie zachowanych pamiątek, w postaci ukształtowanych przestrzeni urbanistycznych, obiektów architektonicznych (mieszkaniowych, usługowych, sakralnych i przemysłowych). Przetrwanie dziedzictwa kulturowego powinno zatem leżeć u podstaw budowania społeczeństwa, świadomego swojej przeszłości oraz wzmacniania poczucia tożsamości kulturowej.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Knurów jest dokumentem polityki samorządowej, w zakresie podejmowania działań, dotyczących inicjowania, wspierania czy też koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Na krajobraz kulturowy składają się zarówno elementy przyrodnicze, jak i wytwory i osiągnięcia cywilizacyjne człowieka. Są to pojedyncze obiekty i zespoły budynków, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobraz miejski i wiejski, obszary kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców.

Program ma służyć rozwojowi gminy poprzez dążenie do: poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

Program stanowi również podstawę do współpracy między samorządem gminy, właścicielami zabytków i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Współpraca ta powinna przynieść wymierne korzyści dla gminy w postaci zachowania szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń.

2. **Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami**

Bezpośrednią podstawą prawną, zobowiązującą prezydenta miasta do sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami, jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 163, poz. 1568 z późniejszymi zmianami).

Zgodnie z art. 87 ustawy program ten sporządza się na okres 4 lat i ma na celu w szczególności:

1) *włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;*

2) *uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;*

3) *zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*

4) *wyeksponowanie poszczególnych zabytków i walorów krajobrazu kulturowego;*

5) *podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla realizacji potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*

6) *określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków oraz*

7) *podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy, związanych z opieką nad zabytkami.*

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Knurów 2013 – 2017 zgodny jest w swych założeniach z dokumentami sporządzanymi na szczeblu ogólnokrajowym, samorządowym, na poziomie wojewódzkim oraz dokumentami strategicznymi i planistycznymi miasta Knurów, w tym ze Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Knurów oraz miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.

3. **Uwarunkowania prawne (zewnętrzne i wewnętrzne) ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce**

Przepisy regulujące prawną ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce określone zostały w następujących aktach prawnych:

1) **Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 kwietnia 1997 r.** (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późniejszymi zmianami) - w przepisach art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 objęła zabytki ochroną zadeklarowaną, jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela.

2) **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (tekst jednolity Dz.U. z 2001 r. Nr 142 poz. 1591 z późniejszymi zmianami) – w art. 7 ust. 1, pkt 9 zostały określone zadania własne gminy: *„zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (…) kultury, w tym (.) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*."

3) **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz.U. Nr 162 poz. 1568 z późniejszymi zmianami). Ustawa stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, reguluje pojęcie zabytku, ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, określa formy ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także określa kompetencje organów ochrony zabytków.

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest wspomniana ustawa **o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami**, która wprowadza następujące pojęcia związane z zabytkiem, ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, a także formy ochrony zabytków:

Art.3. : zabytek - *nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową*;

zabytek archeologiczny - *zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem*;

prace konserwatorskie - *działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań*;

prace restauratorskie - *działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań*;

badania konserwatorskie - *działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich*;

badania architektoniczne - *działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń*;

badania archeologiczne - *działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego*;

historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny jako: *„przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg"*;

historyczny zespół budowlany jako: *„powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcje, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi";*

krajobraz kulturowy - *przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze*;

otoczenie - *teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków, w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych*.

Art.4. : Ochrona zabytku *polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organ administracji publicznej działań mających na celu:*

1) *zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;*

2) *zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;*

3) *udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;*

4) *przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;*

5) *kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;*

6) *uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska*.

Art.5. : Opieka nad zabytkiem *sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega , w szczególności, na zapewnieniu warunków:*

1) *naukowego badania i dokumentowania zabytku;*

2) *prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;*

3) *zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;*

4) *korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;*

5) *popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury .*

Art.32. ust.1:

Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

1) wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot;

2) *zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce odkrycia;*

3) *niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)*.

Art.33. ust. 1:

Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

W aspekcie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami należy także wyjaśnić zagadnienie stosowanego w opracowaniu określenia „objąć ochroną prawną". Jest to kryterium ogólne, odnoszące się do obiektów posiadających wartość zabytkową.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami różnicuje zakres ochrony każdego z obiektów i hierarchizuje go. Stanowi o tym art. 7 ustawy o następującym brzmieniu:

Formami ochrony zabytków są:

1) *wpis do rejestru zabytków;*

2) *uznanie za pomnik historii;*

3) *utworzenie parku kulturowego;*

4) *ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego .*

Należy tu zaznaczyć, iż rejestr zabytków, dla zabytków znajdujących się na terenie województwa, prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego.

Na terenie gminy Knurów nie ma zabytku wpisanego do rejestru zabytków, ale są obiekty objęte ochroną w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, a obecnie wpisane do gminnej ewidencji zabytków.

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się ponadto w obowiązujących ustawach, w tym w:

- ustawie z dnia 27 marca 2003 r. *o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (tekst jednolity Dz.U. z 2012 r. poz. 647 z późniejszymi zmianami);

- ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – *Prawo budowlane* (tekst jednolity Dz.U. z 2010 r. Nr 243, poz. 1623 z późniejszymi zmianami),
- ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – *Prawo ochrony środowiska* (tekst jednolity Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150 z późniejszymi zmianami),
- ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. *o ochronie przyrody* (tekst jednolity: Dz. U.z 2009 r., Nr 151, poz. 1220 z późniejszymi zmianami),
- ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. *o gospodarce nieruchomościami* (tekst jednolity Dz.U. z 2010 r. Nr 102 poz. 651 z późniejszymi zmianami),
- ustawie z dnia 25 października 1991 r. *o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* (tekst jednolity z dnia 29 stycznia 2001 r., poz. 123),
- ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. *o działalności pożytku publicznego i wolontariacie* (Dz.U. z 2003 r. Nr 96, poz. 873 z późniejszymi zmianami).

Podstawę prawną niniejszego opracowania stanowi ponadto wykaz obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków, które z kolei wynikają z przyjętych ustaleń w obowiązujących miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i nie tylko.

Zgodnie z art. 21 i art. 22 ust.4 i 5, powołanej ustawy, *gminna ewidencja zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy, jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez gminy.*

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) *zabytki nieruchome wpisane do rejestru;*
2) *inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;*
3) *inne zabytki nieruchome wyznaczone przez prezydenta miasta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.*

W świetle obowiązujących przepisów, ewidencja gminna ma charakter odrębny wobec ewidencji wojewódzkiej. W ewidencji gminnej mogą znaleźć się obiekty i obszary nie ujęte w ewidencji wojewódzkiej, wymaga to jednak uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Nie można zatem włączyć obiektów i obszarów, których nie zaakceptuje wojewódzki konserwator zabytków.

Sposób prowadzenia rejestru zabytków i gminnej ewidencji zabytków został określony w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. *w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem* (Dz.U. Nr 113, poz.661) .

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzyskania akceptacji organu ochrony zabytków dla planowanych przy nich działań inwestycyjnych. Przepis art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo Budowlane (tekst jednolity Dz.U. z 2010 r. Nr 243, poz. 1623 z późniejszymi zmianami) stanowi, że *w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów nie wpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków*. Zawarte przepisy uzasadniają stwierdzenie, że włączenie karty adresowej danego obszaru lub obiektu do gminnej ewidencji zabytków, zgodnie z obowiązującymi przepisami, skutkuje ograniczeniem wykonywania prawa własności oraz innych praw do nieruchomości. Przepis prawa jednoznacznie nie przewiduje obowiązku informowania właścicieli i posiadaczy zabytków o ujęciu go w gminnej ewidencji zabytków.

4. **Zakres opracowania**

Gminny Program Opieki nad zabytkami obejmuje obszar w granicach administracyjnych gminy Knurów.

Gminna ewidencja zabytków na terenie gminy Knurów uwzględnia obiekty powstałe, przebudowane czy też przekształcone do lat 50 XX wieku, w tym obiekty małej architektury.

Gminna ewidencja, winna umożliwić określenie form współpracy i relacji między właścicielami obiektów a gminą, czy też przedstawicielami administracji państwowej i samorządowej, w kwestii zasad prowadzenia wspólnych działań i odpowiedzialności w zakresie ochrony zabytków.

Przy sporządzaniu Gminnej ewidencji kierowano się także zapisem art. 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zgodnie z którym *ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:*

1) *zabytki nieruchome będące, w szczególności: krajobrazami kulturowymi, układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi, dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego, obiektami techniki (a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi), cmentarzami, parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni, a także miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;*

2) *zabytki ruchome będące, w szczególności: dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje, numizmatami oraz pamiątkami historycznymi (a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami), wytworami techniki (a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego), materiałami bibliotecznymi (o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach – Dz. U. Nr 85, poz. 539 z 1998 r. z późniejszymi zmianami), instrumentami muzycznymi, wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi, przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,*

3) *zabytki archeologiczne będące, w szczególności: pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyskami, kurhanami, reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.*

Ponadto ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej, w których określono typy obiektów podlegające ochronie i opiece z mocy ustawy.

Opracowanie niniejsze nie ma charakteru studium, czy też analizy struktury urbanistycznej i architektonicznej gminy Knurów. Jego zasadniczym celem jest istotne zmniejszenie zagrożeń dla substancji zabytkowej.

Na podstawie dokonanej inwentaryzacji substancji i prospekcji terenu skoncentrowano się na sporządzeniu wytycznych konserwatorskich zarówno w odniesieniu do układu przestrzennego obszaru gminy, jak i syntetycznych względem ogółu obiektów. Istotą, założeniem niniejszego programu jest m.in.:

- ochrona zabytkowych układów przestrzennych,
- stworzenie dokumentacji dla wytypowanych budynków w obszarze opracowania,
- określenie stanu zachowania układu przestrzennego miasta i jego wartości zabytkowej,
- sformułowanie generalnych wytycznych konserwatorskich obejmujących problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarze miasta,
- wytypowanie obiektów o największej wartości i najbardziej zagrożonych do przyszłego procesu remontowo – konserwatorskiego,
- wskazanie na obiekty, które z uwagi na swe wartości i znaczenie winny być chronione według zasad ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. *o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Większość obiektów wymienionych w niniejszym opracowaniu, jako posiadające wartość zabytkową, są objęte ochroną według standardu ustanowionego w art. 7 pkt 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dla których opracowano karty adresowe zabytku nieruchomego według sposobu określonego w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r.

CZĘŚĆ .

Szczególną formą ochrony zabytku uwzględnionego w Gminnym Programie Opieki Nad Zabytkami jest wpis do rejestru zabytków typu „A” (zabytki nieruchome) lub „B” (zabytki ruchome) województwa śląskiego. W przypadku obiektów w Knurowie wymaga to przeprowadzenia szczegółowej analizy.

II. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

Według danych z r. 2002 (Portal Regionalny i Samorządowy REGIOset (pol.). regioset.pl. [dostęp 2010-09-14].) Knurów ma obszar 33,95 km². Miasto stanowi 5,12 % powierzchni powiatu gliwickiego i 0,27% województwa śląskiego. Obecnie w mieście zameldowanych na pobyt stały jest około 39 tys. osób.

W południowo – zachodniej części miasta znajdują się dawne wsie Krywałd i Szczygłowice, przyłączone do Knurowa wraz z nadaniem mu praw miejskich w 1951 r.

Knurów graniczy z pięcioma gminami: od północy z miastem Gliwice, od wschodu – z gminami Gierałtowice i Ornontowice, od południowego wschodu i południa z miastem i gminą Czerwionka-Leszczyny, od zachodu – z gminą Pilchowice. Miasto położone jest przy ważnych szlakach komunikacyjnych. Pierwszorzędne znaczenie odgrywa tu umiejscowienie w sąsiedztwie węzła autostrad A1 i A4.

III. STRUKTURA ADMINISTRACYJNA OBSZARU KNUROWA – rys historyczny

1. **Knurów**

Pierwsza wzmianka o Knurowie pochodzi z **1305 r**. Wtedy to, w „Księdze uposażeń biskupów wrocławskich", wymieniono wieś Cnurowicz, jako jedną z wielu miejscowości obowiązanych do uiszczania im dziesięciny:

„*Wieś liczyła wtedy 24 łany, co świadczyło o lokowaniu jej w prawie magdeburskim. We wsi mieszkały 24 rodziny gospodarujące na 24 łanach. Knurów jest nazwą prasłowiańską i wywodzi się od pierwotnego właściciela tej osady, Knura. Knurów to osada Knura czyli Knurów majątek.*

Knurów był około roku **1870** lichą wioszczyną, mającą około 600 mieszkańców. W latach głodowych 1877 – 78 wielu mieszkańców zostało obdarzonych szatami i żywnością przez zbiórkę, zainicjowaną przez Karola Miarke w Mikołowie. Chałupy i gospodarstwa wiejskie położone były po obu stronach rzeki, ciągnącej się przez wieś. Wzdłuż prowadziły dwie ulice, Kościelna i Rybnicka po jednej stronie oraz Wolności i Wilsona po drugiej, pokrzyżowane przez ulicę prowadzącą do Gliwic. Ulice były w stanie opłakanym, pełne błota. W Knurowie była jedna gospoda (Orłowskiego) i jedna restauracja (Waluszka). We wsi nie było ani masarza, ani piekarza, ani sklepu kupieckiego. Wszystko trzeba było sprowadzać z Gliwic. Rola jest w stronę Krywałdu lichsza, piaszczysta, w stronę Szywałdu i Kierałtowic lepsza glina. Najlepsza rolę miał dwór. W lesie była wielka obfitość jagód i grzybów. Kulowiec, t.j. las w pobliżu kopalni, był nawet zasobny w trufle (piestraki). W dawnych czasach powszechna była uprawa lnu. Ogólnie knurowianie żyli w zgodzie i byli uczynni."

Centrum dawnej wsi stanowiły takie obiekty jak: kościół, szkoła oraz zabudowania dworskie. Ten układ przetrwał do początku XX wieku. Pierwszy drewniany kościół i parafia w Knurowie powstały w okresie średniowiecza, prawdopodobnie w I połowie XIV wieku.

Mieszkańcy wsi przez stulecia trudnili się rolnictwem. W krajobrazie wsi ważniejszymi obiektami były stawy, młyny i tartaki. W połowie XIX wieku właściciele wsi wybudowali zachowany do dziś zamek, dawny dwór Paczyńskich z **1853** r. (obecnie przekształcony i mieści się tam siedziba NOT i Izby Tradycji KWK Knurów przy ul.Dworcowej).

Według podręcznika statystycznego z **1864** r.: Triest Topographisches Handbuch: *miał w Knurowie w roku 1855 "dwór 132 mórg roli, 67 mórg łąki, 14 mórg stawów, 28 mórg ogrodu; Gmina Knurów: 924 mórg roli, 3 młyny, 143 rodzin, 776 polskich mieszkańców, 77 koni, 305 krów, 38 świń; płaciła 189 tal. podatku gruntowego, 5 tal. domowego, 265 tal. klasowego, 11 tal. przemysłowego. Najbliższe miejsce targowe Gliwice, oddalone o milę". Gmina Krywałd miała: "337 mórg roli, 39 rodzin, 160 polskich mieszkańców, 7 koni, 4 świnie, płaciła 39 tal. podatku gruntowego, 4 tal. domowego, 63 tal. klasowego, 3 tal. przemysłowego. Mieszkańcy żywili się z uprawy lichej roli i pracy w lasach szczygłowickich."*

U schyłku XIX wieku w okolicy wsi rozpoczęły się poszukiwania węgla kamiennego. W latach **1903-1910** zbudowano pierwszą nowoczesną kopalnię, należącą do państwa pruskiego i postawiono 2 szyby. Obok kopalni uruchomiono także koksownię produkującą (przed zakończeniem I wojny światowej) ponad 200 000 ton koksu, amoniaku, benzolu, naftaliny i smoły. Knurów z osady typowo wiejskiej przekształcił się w ośrodek przemysłowy.

Wraz z budową kopalni pojawiły się na terenie Knurowa przykopalniane kolonie domów robotniczych i urzędniczych. W latach **1904 – 1923**, w kilku fazach, na gruntach skarbu państwa pruskiego realizowano budowę osiedla patronackiego kopalni według projektu prof. K. Henrici w Kolonii nad Renem. Do dziś obiekty te zachowały swój odrębny charakter od reszty miasta wyróżniając się cechami wiejskiej zabudowy z dużą ilością zieleni. Niestety stan techniczny i funkcjonalny obiektów wymaga dużego wkładu finansowego właścicieli tego terenu.

Przez Knurów przebiegała szosa prowadząca z Gierałtowic przez Krywałd do Rybnika, wybudowana w 1893 r. W **1904** r. powstała szosa z Knurowa przez Szywałd do Gliwic (8km) jako szosa związkowa, wybudowana wspólnie przez gminę i obwód dworski Knurów oraz gminę Szywałd. Dla pieszych, zdążających do Gliwic, wygodna była kolej wąskotorowa Racibórz – Gliwice, wybudowana w 1897 r. z przystankiem „Knurower-Weg" przy tej szosie. W **1912** r. wybrukowano ul.Kościelną i Wolności, w latach **1931 – 1935** ul.Wilsona. Przez rzekę przeprowadzono dwie nowe ulice Klasztorną i Szpitalną.

W Knurowie nigdy nie wykształcił się rynek, natomiast rozbudowano, zaraz po założeniu kopalni, ulicę Rybnicką (obecnie w tej części ul.Niepodległości) o charakterze miejskim z domami kupieckimi. Wzdłuż ulicy wznoszono liczne reprezentacyjne, kilkukondygnacyjne, wieloosiowe kamienice o ciekawym detalu z placówkami handlowymi i usługowymi w parterze lub warsztatami rzemieślniczymi. Wśród obiektów

wyróżniają się budynki użyteczności publicznej, w tym kompleks zabudowy szpitala Spółki Brackiej z 1912 r. Równie ważnym obiektem była także nowa świątynia, pw. św. Cyryla i św. Metodego (ul. Niepodległości), a także gmach ratusza, który Gmina Knurów wybudowała w latach **1928 – 1929** według projektu inż. Michejdy.

Przy skrzyżowaniu ul.Dworcowej i Ks. Koziełka, na miejscu gdzie dawniej był staw, powstał mały park. Na jego obszarze w **1919r**., dobrodziejka wiejska Franciszka Szulcowa z domu Kozielska, ufundowała kapliczkę z figurą św. Jana Nepomucena. Figura z kamienia bolesławskiego jest cennym dziełem sztuki rzeźbiarza Józefa Baumeistra z Wrocławia. Zwłaszcza płaszcz hermelinowy i tkaniny komży świętego wykonane są misternie.

Pod koniec XIX wieku wśród knurowian znajdują się ludzie, którzy dążą do budzenia świadomości narodowej na tym terenie. Knurowianie nie brali udziału w pierwszym powstaniu śląskim, które wybuchło w nocy z 16 na 17 sierpnia 1919r; z powodu, jego złej organizacji. W Knurowie drugie powstanie śląskie, które wybuchło z 19 na 20 sierpnia 1920r; przebiegało raczej spokojnie. Powstanie miało ograniczony charakter pod względem zasięgu terytorialnego, jak i stawianych zadań. Knurów w wyniku przeprowadzonego plebiscytu w dniu 20 lutego 1921r. opowiedział się za Polską. Trzecie powstanie śląskie wybuchło z 2 na 3 maja 1921r; z powodu małej perspektywy przyłączenia Górnego Śląska do Polski, która uzależniona była od państw sojuszniczych: Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch. Knurowscy powstańcy organizacyjnie należeli do 13 pułku żorskiego piechoty wojsk powstańczych. Trzecie powstanie śląskie było najważniejszym etapem walki narodowo – wyzwoleńczej Ślązaków. Powstanie było samodzielnym czynem zbrojnym ludu górnośląskiego. Ostatecznie o losie Górnego Śląska zadecydowała Rada Ligi Narodów. Decyzja podjęta została 20 października 1921 r. Polska dzięki powstańcom śląskim, a szczególnie dzięki trzeciemu powstaniu, odzyskała terytorium znacznie większe i bardziej uprzemysłowione od tego, jakie zamierzono jej zwrócić w wyniku jednostronnego interpretowania rezultatów plebiscytu państw sojuszniczych.

W dniu 20 kwietnia 1922r. o godz. 8^{00}, gen. Stanisław Szeptycki rozpoczął przejmowanie Śląska przez władze polskie. Cały Górny Śląsk był przejmowany według stref między 20 czerwca, a 3 lipca 1922r. Wojsko Polskie wkraczające do poszczególnych miejscowości przechodziło przez bramy powitalne, które symbolizowały przyjęcie danej miejscowości do Polski. Również w Knurowie na ul.Dworcowej, przed skrzyżowaniem z ul.1 Maja i ul.Kopalnianą, ustawiono bramę.

Po objęciu Śląska przez Polskę społeczeństwo knurowskie, za inicjatywą powstańca Walentego Rakoniewskiego, postawiło w parku pomnik Wolności. Był to blok reprezentacyjnych kamieni dołowych, które górnicy nanosili z kopalni. Na pomniku umieszczono: orła polskiego oraz godło gminy knurowskiej (kosa, grabie z owalnicą pługa) i tabliczkę z liczbami 1353 – 1922 oraz napisem: Cześć Poległym Powstańcom 1) plut. Hora Paweł pol.18 maja 1921r. 2) szereg. Henel Florian pol. 20 maja 1921r. Liczby oznaczają rok, w którym Śląsk odłączył się od Polski i znowu powrócił na łono macierzy. Pierwsza liczba powinna być nie 1353 lecz 1339. Dnia 9 lutego 1339 r. król Polski Kazimierz Wielki, aby zyskać dla Polski pomoc Czech w sprawie krzyżackiej, wydał w Krakowie akt ratyfikacji umowy trenczyńskiej z 1335 r; co do rezygnacji z księstw śląskich na rzecz Jana Luksemburskiego, króla Czech. Akt ten stał się aktem definitywnego odłączenia Śląska od Polski. Pomnik został poświęcony w czerwcu 1923 r. w czasie ogromnej manifestacji.

W I połowie XX wieku do wyróżniających się obiektów należała willa Machoczka (ul. 1 Maja 45) i hotel Lorentz – Orlowski (ul. 1 Maja 7).

W 1924r; po włączeniu obszaru dworskiego do gminy, gmina Knurów obejmowała obszar 735 hektarów, a liczba ludności liczyła około 9,3 tys. Gmina Knurów była największą z gmin w powiecie rybnickim, zarówno pod względem liczby ludności, jak i powierzchni. Rada Gminna zwróciła się z pismem z dnia 14 maja 1925r. do Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego w Katowicach i do Wydziału Powiatowego w Rybniku o nadanie gminie Knurów praw miejskich pod względem podatkowym, co powiększyłoby subwencje ze strony władz wojewódzkich i starostwa na rozwój osady. Otrzymano wówczas odmowę, ale władze gminne nie rezygnowały. Wiele robiono, aby Knurów bardziej zbliżyć wyglądem do miasta, a specjalna komisja miała czuwać nad upiększaniem gminy. W zasadzie Knurów już wówczas spełniał warunki stawiane osadzie miejskiej. Posiadał brukowane ulice, oświetlenie elektryczne, kanalizacje i wodociągi. Poza tym na terenie Knurowa znajdowały się duże zakłady przemysłowe – kopalnia węgla kamiennego, koksownia, zakłady chemiczne „Lignoza" S.A. w Krywałdzie, cegielnia i hurtownia piwa oraz dwie szkoły w Knurowie i jedna w Krywałdzie – Szczygłowicach, ponadto szpital „Spółki Brackiej", hotel, restauracje, apteka, drogeria i 84 sklepy różnej branży. Knurów otrzymał prawa miejskie pod względem podatkowym w 1933r.

W **1930** r. gmina zakupiła teren od Lorenca o powierzchni 3310 m^2 dla rozszerzenia targowiska, znajdującego się przy skrzyżowaniu ulic Gliwickiej i Wilsona.

Rozwój przemysłu szedł w parze ze zmianami urbanizacyjnymi oraz przyrostem ludności, głównie robotniczej. Również industrializacja Knurowa zmieniała jego wygląd. W latach 1923 – 1926 cała gospodarka na Górnym Śląsku znalazła się w depresji ekonomicznej. Działacze PPS, w celu przyjścia z pomocą ludziom pracy, zorganizowali 17 marca 1929 r. Powszechną Spółdzielnię Spożywców „Społem".

Również dyrekcja kopalni czyniła starania, aby złagodzić ciężką sytuację zredukowanej w 1924 r. części załogi i jej rodzin. W tym celu przy kopalni zorganizowano kuchnie dla bezrobotnych. Na rzecz korzystających z tej kuchni dobrowolnie opodatkowali się pracownicy kopalni. Również na utrzymanie kuchni przeznaczono część dochodów z pralni, piekarni i hotelu kopalnianego. Przy kopalni zawiązał się już w 1923 r. komitet dokarmiania dzieci bezrobotnych pracowników.

Szkoła polska w okresie międzywojennym przygotowywała obywateli do życia i pracy. Często w bardzo trudnych warunkach gospodarczych, wychowywano młodzież w głębokim patriotyzmie, co sprawdziło się szczególnie we wrześniu 1939 r. Każda szkoła w Knurowie aktywnie włączała się do organizowania zajęć pozaszkolnych. W okresie międzywojennym tworzone były różne organizacje i stowarzyszenia o charakterze: kulturalno – oświatowym, półwojskowym i sportowym oraz społeczno – religijnym jak i organizacje młodzieżowe.

Mniejszość niemiecka w Knurowie korzystała z tych samych uprawnień, co mniejszość niemiecka na Górnym Śląsku, zgodnie z polsko – niemiecką Konwencją Górnośląską zawartą w Genewie, oraz w oparciu o szereg polskich rozporządzeń i przepisów wewnętrznych, które gwarantowały ochronę mniejszości niemieckiej w Polsce. Przepisy te zezwalały mniejszości niemieckiej, na byłym terenie obszaru plebiscytowego, używać języka niemieckiego w życiu prywatnym i publicznym, w sądach i urzędach oraz szkołach. Dla obrony interesów niemieckich w 1921 r. została założona w Katowicach organizacja o nazwie „Volksbund". Organizacja powstała w Knurowie w 1923 r. i mieściła się w budynku przy ul.Szpitalnej. Sytuacja kryzysowa, bezrobocie i głód zmuszały wielu mieszkańców Knurowa do zapisywania się do Volksbundu, gdyż zapewniało to bezrobotnym nie tylko udział w rozdziale zapomóg ze specjalnego funduszu, ale dawało także nadzieję na uzyskanie pracy na terenie niemieckiej części Górnego Śląska. W Knurowie członkowie Volksbundu otrzymywali miesięcznie 20 marek niemieckich, co stanowiło około 60 złotych. Kilku knurowian otrzymywało prace także za oddanie swojego dziecka do niemieckiej szkoły mniejszościowej. Utrzymywanie mniejszościowych szkół powszechnych, względnie klas mniejszościowych, należało do obowiązku gmin wspólnie z państwowymi władzami oświatowymi. W Knurowie 1 kwietnia 1925 r. władze szkolne uruchomiły klasę niemieckiej mniejszości językowej w szkole nr 1. W Knurowie rok szkolny 1933/1934 był ostatnim rokiem dla mniejszościowej szkoły niemieckiej. Po otwarciu prywatnej szkoły niemieckiej w Wilczy wszystkie dzieci narodowości niemieckiej zostały do niej przeniesione.

Pod koniec sierpnia 1939 r. narastały przygraniczne prowokacje niemieckich bojówkarzy. Tymi prowokacjami starali się hitlerowscy uzyskać propagandową przyczynę usprawiedliwiającą wywołanie wojny. Jedną z największych prowokacji, dokonanych 31 sierpnia 1939 r. był sfingowany napad na gliwicką radiostację.

Noc z 31 sierpnia na 1 września 1939 r; pomimo pozornego spokoju, dała początek najkrwawszej wojnie w dziejach ludzkości.

Po wyzwoleniu Knurowa, 26 stycznia 1945 r; nowa władza zaczęła wprowadzać swój ład społeczno – polityczny, często utożsamiany z nieuzasadnionymi represjami, co powodowało, że przez większość mieszkańców ład ten nie był w całości akceptowany.

Pierwszym organizatorem budownictwa mieszkaniowego na terenie Knurowa było górnictwo. Wiązało się to z zapewnieniem mieszkań dla ludzi, którzy chcieli podjąć pracę w przemyśle ciężkim, głównie w górnictwie węglowym. Knurów to miasto, w którym prawie każda rodzina związana jest z górnictwem. Liczba mieszkańców w przedziale lat 1946 – 1970 wzrosła prawie trzykrotnie, od 10316 mieszkańców do 28521 mieszkańców.

2. **Krywałd i Szczygłowice**

O **Krywałdzie** wzmiankowano w dokumentach z **1458** r; jako Grigewald. Prawdopodobnie osada została założona w drugiej połowie XV wieku przez zarządcę Bojkowa (Szywałdu). Inne zapisy dotyczące osady, to dokument kancelarii króla węgierskiego Macieja Korwina z **1482** r; gdzie po raz pierwszy użyto nazwy Krzywald. W urbarium z roku **1534** r. pojawia się jednak nazwa Khriegwaldt. Inne określenie pojawia się w dokumencie zakupu wioski przez Adama Goszyckiego, gdzie używane są nazwy Grünwald (Zielony Las) lub Krohendald (Wroni Las). Nazwa wsi pochodzi z języka niemieckiego. Nie wyklucza się, że odnosiła się do lasu, o który toczył się spór. Istnieje także prawdopodobieństwo odniesienia do „Wroniego" Lasu. Nie ulega natomiast wątpliwości, że Krywałd otaczały przez stulecia lasy.

Krywałd od początku był częścią ziemi gliwickiej. Od **1561** r.r. wchodził w skład tzw. państwa gliwickiego. Były to tereny wiejskie, względnie bogate. Z urbarium z r. 1561, wynika, iż znajdowała się tam jedna karczma, cztery stawy rybne, las dębowy, będący własnością społeczności. Obowiązywała tam pańszczyzna i związane z tym obostrzenia dla okolicznych chłopów. Ostateczne zniesienie pańszczyzny datowane jest na 14 marca 1851. Chłopi zostali zobowiązani do płacenia renty feudalnej zależnej od wielkości gospodarstwa. Zniesiono jednak dziesięcinę, i dopiero 29 lipca 1867 ponownie wprowadzono świadczenie na rzecz Kościoła. Jego suma też była zależna od rozmiarów posiadanej ziemi i wynosiła 1 talara (30 srebrnych groszy) za 10 mórg ziemi. Według spisów w roku 1819 rolnicy z Krywałdu uprawiali 638 mórg ziemi, zaś już

w **1855r**. tylko 337 mórg na 39 rodzin - ok. 160 osób. Głównie hodowano tu konie i świnie, dorabiano też pracami dworskimi.

Krywałd dzielił losy sąsiednich Szczygłowic, w których znajdowała się pańska rezydencja. Mieszkał w niej właściciel Krywałdu. W II połowie XIX wieku właścicielami wsi byli m.in. Garudze i Prinsheim.

Mieszkańcy Krywałdu należeli do parafii w Knurowie. Najstarszym obiektem sakralnym w Krywałdzie pochodzącym z **1887** r. jest neogotycka kaplica p.w. św. Barbary, która w niemieckich opracowaniach z XIX wieku figurowała jako Marien Kapelle (Kaplica Maryjna), zbudowana przy ul. Zwycięstwa, a sfinansowana przez właścicielkę miejscowej prochowni Paulinę Güttler. We wsi istniało też w XIX wieku kilka przydrożnych krzyży. Wspólnota parafialna Krywałdu sięga zaś swoimi początkami **1921** r. Po silnych eksplozjach w fabryce prochu - w części fabrycznej cechowni (zbudowanej w **1908** r.) utworzono kaplicę. Początkowo nabożeństwa odprawiał proboszcz z Wilczy, potem - kapłani z Knurowa. Przed **1939** r. dobudowano do niej niewielką dzwonnicę i zakrystię. W latach 60. XX wieku wystrój świątyni dostosowano do postanowień Soboru Watykańskiego II. W **1981** r. erygowano tu parafę.

W Krywałdzie działała, wzniesiona w **1907** r., szkoła powszechna, później podstawowa i przedszkole (połączone w zespół szkolno-przedszkolny). Budynek zaprojektował i wykonał Julius Scheer. Budynek dawnej szkoły (przy ul.Michalskiego) został przekształcony na budynek usługowy. Nowy budynek szkolny powstał w latach **1929-1930**.

W **1875** r. powstała w Krywałdzie fabryka prochu, która rozpoczęła produkcję w **1876** r. Inwestorem było Reńsko-Westfalskie Zjednoczenie Fabryk Prochu. Niedługo potem zakład nabyła wspomniana wyżej Paulina Güttler. W jej ręku zakład pozostawał do **1896** r. Zakład produkował dla górnictwa, potem także dla armii i marynarki wojennej. Na początku XX wieku zakład funkcjonował pod nazwą Lignose A.G. W zakładzie rozpoczęła się produkcja materiału amonowo-saletrzanowego. W **1921** r. doszło w fabryce do dwóch potężnych eksplozji, w których zginęło kolejno 19 i 5 osób. W latach 20. XX wieku zakład rozbudowano i unowocześniono. Był jednym z najnowocześniejszych w Europie. Zakłady (pod różną nazwą: Lignose A.G., Wytwórnia Materiałów Wybuchowych i Tworzyw Sztucznych, Zakłady Tworzyw Sztucznych „Krywałd-Erg") istniały ponad 120 lat. Czasy świetności przypominał okazały budynek dyrekcji z **1905** r., budynek dawnej cechowni z **1908** r. Willa dyrekcji charakteryzowała się niezwykle ciekawą architekturą. W **2012** r. budynek został rozebrany. Obecnie jedynymi śladami po dawnej świetności zakładu, jest neogotycka kapliczka p.w. św. Barbary przy ul.Zwycięstwa oraz kościół parafialny p.w. św. Antoniego, który mieści się w budynku dawnej cechowni.

W końcu XIX wieku utwardzono główną drogę, która łączyła Knurów z Pilchowicami. W okresie międzywojennym znajdowało się tu przejście graniczne do Niemiec, z placówką Straży Granicznej. W **1534** r. we wsi Krywałd mieszkały jedynie 4 rodziny. Uruchomienie fabryki prochu strzelniczego zapoczątkowało istotne zmiany demograficzne oraz urbanistyczne. W **1871** r. mieszkało tu 168 osób, zaś wg. spisu z **1910** r. miejscowość zamieszkiwało 689 osób.

Pierwsza wzmianka o **Szczygłowicach** pochodzi z **1531r**. W tym roku biskup wrocławski oraz książę opolsko-raciborski nałożyli dodatkową dziesięcinę snopową na rzecz kościoła kolegialnego p.w. Świętego Krzyża w Opolu. Wśród szeregu wsi rybnickich obciążonych tą dziesięciną znalazły się również Szczygłowice. Nazwa miejscowości pochodzi od „szczygła" – w tym przypadku raczej ptaka, a nie nazwiska. Jeżeli Krywałd wywodzi swą nazwę od „wroniego lasu" − Krievald, zaś Bojków od lasu bogatego w ptactwo, mógł więc ten teren, na którym żyły szczygły, przyjąć imię tego pięknego ptaka. Na skraju Szczygłowic zachowały się rozległe lasy z licznymi uroczyskami, dotknięte skutkami eksploatacji węgla.

Właścicielami wsi Szczygłowice byli m.in. Wilczkowie, potem należały one do innych rodzin. Od **1785** r. wchodziły w skład majoratu pilchowickiego. W **1837** r. majątek zakupił Fryderyk Adrian Limburg-Stirum. W **1902** r. majątek przejął skarb państwa pruskiego.

Miejscowości Krywałd i Szczygłowice do **1910** r. należały do agencji pocztowej w Nieborowicach. Na żądanie fabryki prochu, przy zapewnieniu przez nią odpowiedniego pomieszczenia, uruchomiono w **1910** r. w Szczygłowicach agencję pocztową z nowo utworzonym okręgiem doręczeń, który obejmował między innymi Szczygłowice i Krywałd. W **1928** r. agencja pocztowa w Szczygłowicach została przekształcona na urząd pocztowy z jednym urzędnikiem i dwoma listonoszami.

Rozporządzeniem Wojewody Śląskiego z dnia 27 listopada **1928** r. gmina Krywałd została przyłączona do gminy Szczygłowice. Naczelnikiem gminy Szczygłowice, do której Krywałd został wcielony z dniem **1 kwietnia 1929** r. był Palenga Ignacy. W **1931 r.** cała gmina Szczygłowice z Krywałdem miała 1902 mieszkańców, w tym Polaków 1868, Niemców i innoplemieńców 44, katolików 1884, innowierców 18. Na dzielnicę krywałdzką przypadało z ogólnej liczby 1080 mieszkańców.

W Krywałdzie – Szczygłowicach po objęciu Śląska przez Polskę został ustanowiony silny posterunek policji, składający się z ośmiu posterunkowych. Od **1928** r. zredukowano liczbę posterunkowych do trzech.

Krywałd wybudował w latach **1927** i **1928**, jako własność komunalną, dwa domki jednofamilijne, Szczygłowice dom dla Urzędu Gminnego i Straży Pożarnej. W **1930** r. gmina wybudowała zespolony dom dla 8 rodzin i nową szkołę na terenie Krywałdu. W latach **1930** – **1932** wybudowano na gruncie odstąpionym przez fabrykę Lignozę boisko "sokole". Obok boiska było kasyno fabryki z dużym ogrodem, rozebrane na początku lat 90. XX wieku.

W **1951** r. Knurów uzyskał prawa miejskie, w wyniku połączenia z Krywałdem i Szczygłowicami.

Na dawnych polach dworskich Szczygłowic i Wilczy w latach **1957-1961** wzniesiono w Szczygłowicach kopalnię. Zakład należał do Zabrzańskiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego. W sąsiedztwie kopalni zbudowano w latach **1965 – 1978** osiedle mieszkaniowe, powstał basen oraz hala widowiskowo – sportowa.

W końcu **1945** r. wcielono gminę Szczygłowice z Krywałdem, jako gromadę, do gminy Knurów.

W **1871** r. w Szczygłowicach, we wsi i dworze mieszkały 352 osoby. W **1940** r. gmina Szczygłowice liczyła już 2371 osób, w chwili obecnej obszar ten zamieszkuje ponad 6 tys. mieszkańców.

IV. KALENDARIUM

1. **Wydarzenia gospodarczo - polityczne.**

- **1305r. i 1447r.** - występuje okolica Knurowa jako terytorium przynależne do ziemi gliwickiej. Od początku istnienia aż do XIX wieku, Knurów i Krywałd dzieli losy ziemi gliwickiej.
- **1305r.** - pierwsza wzmianka o Knurowie występuje w „Liber fundationis episcopatus vratislaviensis" - „Księdze uposażeń biskupów wrocławskich", w której wymieniono miejscowości zobowiązane do uiszczania dziesięciny biskupom wrocławskim;
- **1281r**. **– 1312r.** – Książę Kazimierz, który otrzymał ziemię kozielską, bytomską i gliwicką, jest pierwszym księciem śląskim, który uznał swe księstwo za dziedziczne lenno króla czeskiego i stracił suwerenność z powodów osobistych w 1289 r;
- **1342r**. – syn Kazimierza, Ziemowit, poświadcza w dokumencie, że odebrał ziemię gliwicką jako lenno króla czeskiego Jana Luksemburczyka;
- **1369r.** – nastąpił podział księstwa bytomskiego i ziemi gliwickiej pomiędzy Konrada Oleśnickiego i Przemka Cieszyńskiego. Knurów należał do połowy Gliwic, która przypadła Przemkowi, który utrzymał swoje ziemie niepodzielnie do 1409 r.
- **1457r**. –książę Jan cieszyński i bytomski, właściciel drugiej połowy ziemi gliwickiej (w tym także Knurowa i Krywałdu) podpisał w Gliwicach dokument, w którym zrzekł się ziemi oświęcimskiej na rzecz króla polskiego za 50.000 groszy praskich;
- **1482r**. – władcy ziemi gliwickiej Jan Cieszyński i Konrad Oleśnicki sprzedali swoje działy gliwickie (w tym Knurów i Krywałd) zwolennikowi króla węgierskiego Macieja Korwina, Janowi Bielikowi, staroście górnośląskiemu. Tym samym ziemia gliwicka została zjednoczona;
- **1490r**. – po śmierci króla węgierskiego Macieja, Władysław Jagiellończyk, król czeski, odebrał - jako suweren śląski - państwo gliwickie Janowi Bielikowi i oddał panu Wilhelmowi Pernsztajńskiemu w Czechach, a w 1492 r. książętom opolskim, ostatnim Piastom na Górnym Śląsku, Janowi i Mikołajowi. W 1497 r. książę Mikołaj, na sejmiku śląskim w Nysie, został skazany na śmierć i ścięty z powodu napaści czynnej na biskupa wrocławskiego podczas obrad sejmowych.
- **1528r.** umarł brat Mikołaja, Jan zwany Hanusz jako ostatni Piastowicz na Górnym Śląsku. Po wygaśnięciu rodu piastowskiego, cesarz Ferdynand Habsburg zagarnął Górny Śląsk jako następca Jagiellończyków w Czechach i zostawił dziedzictwo księcia Hanusza opolskiego luterskim margrabiom Brandenburskim, popieranym ze względu na pokrewieństwo, przez króla polskiego Zygmunta Starego. Pierwszym władcą księstwa opolskiego po Piastach został Jerzy Hohenzollern, brat Albrechta z „hołdu pruskiego".
- **1552r**. – po śmierci Jerzego Hohenzollerna cesarz odebrał księstwo opolskie i oddał 6 lat później ziemię gliwicką ze wsiami Trynek, Wójtowawieś, Ostropa, Knurów, Krywałd, Szywałd i Żernicę szlachcicowi Fryderykowi Zettritzowi w zastaw za 14.000 talarów. Ponieważ nowy władca uciskał ziemię gliwicką niesłychanymi podatkami, zwróciło się miasto Gliwice do cesarza z prośba , aby mogło otrzymać dzierżawę państwa gliwickiego. W 1561 r. cesarz się zgodził. W 1596 r. ustalił sumę zastawną na 27.000 talarów. Tak powstało państwo gliwickie, dzierżawione przez miasto Gliwice, a bezpośrednio podległe cesarzowi. Knurów i Krywałd należały do państwa gliwickiego.
- **1597r.**. – miasto Gliwice oddały dzierżawę ziemi gliwickiej hr. Oppersdorfowi w Głogówku.

- **1644r.** – cesarz zastawił cały Górny Śląsk królowi polskiemu Władysławowi IV, który miał nim rządzić przez magnata. W 1648 r; król Jan Kazimierz oddał dzierżawę bratu swemu Ferdynandowi, biskupowi wrocławskiemu, który zmarł w 1655 r.

- **1655r**. – król Jan Kazimierz schronił się przed potopem szwedzkim z garstką wiernych senatorów na Śląsku do Głogówka.

- **1683r**. – Król Jan Sobieski, wyruszając na odsiecz Wiednia, przekroczył 15 sierpnia granicę śląską i udał się do Piekar pod opiekę Matki Boskiej, a 21 sierpnia przybył do Gliwic. 12 września 1683 r. odniósł Sobieski zwycięstwo nad Turkami pod Wiedniem i uratował chrześcijaństwo.

- Knurów i Krywałd pozostały pod zwierzchnictwem Gliwickim do **1730** r; gdy z powodu pożarów miasto Gliwice musiało sprzedać cześć wiosek, w tym Knurów i Krywałd, opactwu cystersów w Rudach.

- **1763r**. – Opactwo Rudzkie sprzedało wioski hr. Węgierskiemu, do którego rodziny należało już od 1682 r. państwo Rybnickie.

- **1763r**. – W celu skuteczniejszego wyzysku ludności, król pruski Fryderyk II objął skarb własną administracją. Pod względem narodowym zaczęła się na Śląsku, od panowania pruskiego, systematyczna i bezwzględna germanizacja. Minister dla Śląska Schlabrendorf w 1756 r. i 1764 r. objeżdżał Górny Śląsk i ku zdziwieniu znalazł kraj polski, ponieważ nie można było znaleźć na wsi nikogo kto mówił po niemiecku, oprócz urzędników i księży. Pragnąc całkowicie zgermanizować Polaków wprowadził przymus szkolny w 1763 r. Od wyższych studiów starał się Fryderyk Wielki powstrzymać dzieci polskie. Dlatego też rozporządził w 1764 r., iż na Górnym Śląsku, „synom chłopów, karczmarzy, zagrodników i innego gminu nie wolno w ogóle studiować". Mimo walki eksterminacyjnej rządu pruskiego przeciw żywiołowi polskiemu utrzymała się ludność przy wierze i mowie ojców.

- **1818r**. – utworzono powiat rybnicki (w skład którego wchodziły między innymi Knurów i Krywałd). Pierwszym starostą rybnickim był hr. Węgierski, właściciel wsi Pilchowice, Knurów, Krywałd i Szczygłowice.

- **1848r**. – odbyły się pierwsze wybory do parlamentu pruskiego. Powiat rybnicki wybrał jako posła chłopa polskiego, sołtysa Franciszka Rybnickiego z Radoszów Dolnych.

- **1850r**. (2.III.) – Rząd pruski wprowadził nową ustawę uwłaszczeniową. Ustawa znosiła zwierzchnictwo lenne pana nad wsią, prawo wykupu gruntów chłopskich przez pana, obowiązek pilnowania gruntów pańskich przez chłopów. Znosiła świadczenia i usługi chłopskie w czasie polowań pana. Chłop został zwolniony, za odszkodowaniem pieniężnym, od robocizny na rzecz pana oraz różnych danin i świadczeń związanych z faktem pełnienia przez pana władzy sądowej i policyjnej.

- **1903r**. – powstał na Śląsku ruch narodowo – polski pod przewodnictwem Wojciecha Korfantego i Jana Kowalczyka. W 1905 r. ks. Władysław Robota założył w Knurowie i Gierałtowicach Polski Związek Oświatowy. W tym samym czasie przy pomocy knurowskiego społeczeństwa został wybudowany Dom Związkowy. W 1911 r. na terenie Knurowa zostaje założone Zjednoczenie Zawodowe Polskie, a od 1919 r. Zjednoczenie obejmuje obszar całej Polski.

- **1914r**. **– 1918r.** – Pierwsza wojna światowa.

- **1916r**. – Zarząd gminy Knurów wystąpił do Wydziału Powiatowego w Rybniku z wnioskiem o zlikwidowanie obwodu dworskiego przez wcielenie do gminy Knurów. W Knurowie były bowiem dwie administracje: urząd gminy i urząd obwodu dworskiego. Do pierwszego należały posiadłości gospodarzy wiejskich i chałupników, do drugiego posiadłości dworu, nabyte przez kopalnię. Obszar dworski stanowił niebezpieczną konkurencję dla gminy politycznej. Mieszkańcy obszaru dworskiego wolni byli od wszelkich podatków komunalnych, podczas gdy mieszkańcy obwodu gminnego musieli płacić podatki. Kiedy ukończono budowę III kolonii, przeszło 1000 mieszkańców ubyło gminie politycznej, a przybyło w obszarze dworskim. Dopiero rozporządzeniem Wojewody Śląskiego z dnia 13 lipca 1922r. ogólnie zniesiono wszystkie obwody dworskie na Górnym Śląsku. Przejęcie administracji obszaru dworskiego przez Zarząd gminy Knurów nastąpiło dnia 1 sierpnia 1924 r. Wówczas obszar dworski Knurów liczył 5300 mieszkańców, gmina zaś tylko 3000.

- **1918r**. – Ciągłe zaostrzanie się walki narodowej na Górnym Śląsku, wzrost antypolskich działań niemieckich organizacji spowodowało, że ludność polska Górnego Śląska została zmuszona do utworzenia organizacji, która chroniłaby polskie wiece, zebrania i manifestacje. Tworzenie tego typu organizacji zapoczątkowało Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", które pod koniec 1918 r. utworzyło legalne związki pod nazwą Straży Obywatelskich, zmienionych później na Związki Wojackie.

- **1919r**. (7.VII.) – we wszystkich kopalniach powiatu rybnickiego wybucha tygodniowy strajk protestacyjny przeciwko brutalnemu terrorowi. Miesiąc później, 11 sierpnia 1919 r. ma miejsce strajk generalny na

Górnym Śląsku, który ogarnął 90% załóg przemysłowych. Ten strajk miał znaczący wpływ na dramatyczny zryw ludu górnośląskiego, jakim było pierwsze powstanie śląskie.

- **1919r**. (16-17.VIII.) – Mało znany działacz POW Maksymilian Iksal wydał rozkaz, aby **pierwsze powstanie śląskie** wybuchło w nocy z 16 na 17 sierpnia. Tylko pszczyńska i częściowo rybnicka POW zerwała się w tym terminie do powstania. Dowództwo POW z siedzibą w Bytomiu, pod wrażeniem trwających już walk, wydało rozkaz do powszechnego powstania, wyznaczając jego termin na noc z 17 na 18 sierpnia 1919r. Knurowianie nie brali bezpośredniego udziału w pierwszym powstaniu śląskim. Powstanie było słabo przygotowane, źle zorganizowane i nie było zaskoczeniem. W takiej sytuacji dowódca powstania Alfons Zgrzebniok w dniu 24 sierpnia 1919 r. wydał rozkaz zaprzestania walk. Pierwsze powstanie śląskie zostało zakończone.
- **1919r**. (9.XI.) – odbyły się wybory komunalne, które przyniosły klęskę Niemcom i przyczyniły się do zwiększonych działań ze strony niemieckiej, które miały na celu zwycięstwo w plebiscycie. O tym, czy Górny Śląsk będzie należał do Polski, miał zdecydować plebiscyt przeprowadzony pod nadzorem Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej oraz wojsk alianckich. W dniu 27 stycznia 1920 r. przybywają na Górny Śląsk pierwsze oddziały wojsk francuskich, które zakwaterowano w hotelu Lorenc-Orlowski, oraz oddziały brytyjskie, które zakwaterowano w tzw. „Ochronce".
- **1920r**. (10.I.) – wszedł w życie traktat wersalski, który zawierał w art. 88 postanowienia o przeprowadzeniu plebiscytu na Górnym Śląsku.
- **1920r**. (17.VII.) – niemieckie bojówki bestialsko zamordowały w Katowicach polskiego lekarza Andrzeja Mielęckiego, a następnie zdemolowały najrozmaitsze placówki polskie, od lokalnego komitetu plebiscytowego poczynając, a na polskich sklepach kończąc. Pogromy stały się czynnikiem, który sprawił, ze ludność polska chwyciła za oręż. Walki, które podejmowano, były aktem samoobrony. W Knurowie **drugie powstanie śląskie** przebiegało raczej spokojnie. 25 sierpnia 1920 r. następuje likwidacja powstania, po powołaniu Policji Plebiscytowej, złożonej z Polaków i Niemców i po rozwiązaniu niemieckiej policji Sipo.
- **1921r**. (20.III) – odbył się plebiscyt na Śląsku, w Knurowie na Polskę oddano 1772 głosów, na Niemcy 1187 głosów, w Krywałdzie na Polskę oddano 294 głosów, na Niemcy 94 głosów, a w Szczygłowicach na Polskę oddano 220 głosów, na Niemcy 120 głosów.
- **1921r**. (30.IV.) – Wojciech Korfanty zwołał przywódców stronnictw politycznych i związków zawodowych, gdzie postanowiono, iż **trzecie powstanie śląskie** wybuchnie z 2 na 3 maja 1921r. Równocześnie walki powstańców miał poprzeć strajk generalny w zakładach pracy Górnego Śląska. Trzecie powstanie śląskie było najważniejszym etapem walki narodowo – wyzwoleńczej Ślązaków. Ostatecznie o losie Górnego Śląska zadecydowała Rada Ligi Narodów. Decyzja podjęta 20 października 1921r. nie zadowoliła żadnej ze stron. Z obszaru o powierzchni 11.008 km^2 objętego plebiscytem Polsce przypadają 3.214 km^2, czyli 29%. Na ogólną liczbę, ponad 2.112.700 mieszkańców, po stronie polskiej znalazło się około 46%, czyli prawie milion ludzi. Polska otrzymała znaczną część okręgu przemysłowego.
- **1922r**. (15.VI.) – został założony w Knurowie Komisariat Straży Celnej. Granica była wyznaczona prowizorycznie wiechami ze słomy. Na wiosnę 1923 r. zostały poukładane kamienie graniczne. W 1928 r. na całym obszarze Rzeczypospolitej nastąpiła reorganizacja Straży Celnej na Straż Graniczną, przystosowaną do potrzeb ochrony granicy. W latach 1929 – 1931 wybudowano Urząd Celny. W latach trzydziestych do Komisariatu Straży Granicznej w Knurowie dołączono Szczygłowice, Gierałtowice i Przyszowice.
- **1922r**. (20.VI) – Polska objęła oficjalnie w swe posiadanie przyznaną jej ziemię górnośląską. Wojsko Polskie wkroczyło w tym dniu na Górny Śląsk pod wodzą generała Szeptyckiego, przekraczając o godz. 8^{00} most szopienicki na Brynicy. W ten sposób weszły także gminy Knurów i Krywałd w obręb Rzeczypospolitej Polskiej. Zakończenie przekazywania Polsce całego przyznanego jej obszaru plebiscytowego miało miejsce 4 lipca 1922r. w Rybniku, gdzie podpisano stosowny protokół. Pierwszym wojewodą śląskim został mianowany dawniejszy górnik Józef Rymer.
- **1922r**. (24.IX.) – odbyły się wybory do Sejmu Śląskiego, a wybory do parlamentu odbyły się 5 listopada 1922 r.
- **1923r**. (VI.) – został poświęcony Pomnik Powstańców Śląskich przy ul. Dworcowej, wybudowany z inicjatywy powstańca Walentego Rakoniewskiego.
- **1926r**. (12.V.) – Józef Piłsudski dokonuje zamachu stanu i wkracza do Warszawy. Zamach majowy został dokonany w momencie, gdy koniunktura gospodarcza ulegała krótkotrwałej poprawie w latach 1927 – 1929.

- **1926r**. (6.IX.) – stanowisko wojewody obejmuje sanacyjny polityk Michał Grażyński, który dąży do tego, aby uczynić wszystko co zmierza do pomniejszenia, a następnie całkowitego wyeliminowania wpływów niemieckich organizacji mniejszościowych na społeczeństwo województwa śląskiego.
- **1926r**. (14.XI.) – odbyły się wybory do Rady Gminnej. W wyniku wyborów duże zwycięstwo odniosła partia niemieckiej mniejszości – Katolicka Partia Ludowa. Na porażkę Polskiego Bloku Narodowego i Polskiego Obywatelstwa wpłynęła błędna taktyka kierownictwa obu ugrupowań – wzajemne oskarżanie się. Poza tym wpływ na taki wynik wyborów miało duże bezrobocie i aktywna propaganda niemiecka.
- **1928r**. – (27.XI.) – Rozporządzeniem Wojewody Śląskiego Krywałd z dniem 1 kwietnia 1929r. został połączony ze Szczygłowicami. Taki stan rzeczy trwał do 1 stycznia 1946 r.
- **1929r**. **– 1933r.** – to okres światowego kryzysu. Śląsk, główny producent węgla, żelaza i stali, najciężej odczuł brzemię kryzysu tych lat. Wiele zakładów i fabryk produkowało w zmniejszonym zakresie, znaczna część wielkich przedsiębiorstw, w tym 11 kopalń, została zamknięta. Wzrastające trudności życia codziennego powodowały, że robotnicy szukali własnych sposobów poprawiania swojej egzystencji. Najczęściej stosowaną metodą stało się dzikie kopalnictwo węgla w prowizorycznych szybach odkrywkowych, które nazwano „biedaszybami". Rozwój biedaszybów osiągnął swój punkt kulminacyjny wczesną jesienią 1932r.
- **1934r**. – rządy sanacji na Śląsku podpisały polsko – niemiecki pakt o nieagresji, co przyczyniło się do zaktywizowania się niemieckiej mniejszości narodowej.
- **1936r**. **– 1939r.** – następuje bardzo szybki wzrost produkcji, lata te cechuje podnosząca się wolna koniunktura gospodarcza.
- **1939r**. (1.IX.) – po przełamaniu słabego, aczkolwiek bohaterskiego oporu na granicy, od strony Nieborowic, Gierałtowic i Szywałdu (Bojkowa), na motocyklach, samochodach, rowerach i na koniach do Knurowa wkroczyły oddziały hitlerowskie. Niszczono wszystko co polskie. Zburzono między innymi Pomnik Powstańców Śląskich przy ul. Dworcowej. Czynu tego pod lufami karabinów musieli dokonać sami powstańcy. Kazano nawet wyrwać z korzeniami lipę przed budynkiem dyrekcji kopalni, gdyż symbolizowała ona datę odzyskania wolności i przyłączenia Knurowa do Polski. W pierwszych dniach września dokonano aresztowań powstańców, harcerzy i działaczy międzynarodowych. Więzionych przetrzymywano w knurowskim ratuszu, gdzie poddawano ich torturom.

Władzę lokalną i administracyjną przejęli Niemcy w obu gminach: knurowskiej i szczygłowicko – krywałdzkiej. Terror i rewizje u osób o propolskich sympatiach były częstym zjawiskiem. Zabroniono używania polskiej mowy. Po pierwszej fazie hitlerowskiego terroru władze niemieckie przystąpiły do tzw. administracyjnego porządkowania ludności. Polegało to na sporządzaniu dowodów osobistych z odciskiem palca. W formularzach trzeba było określić narodowość. Uważano, ze wszyscy rodowici Ślązacy są pochodzenia niemieckiego. Pomimo represji w Knurowie, już w grudniu 1939 r. zostaje założona Polska Obrona Obywatelska. Głównym zadaniem POO był sabotaż w transporcie i zakładach pracy, pomoc materialna rodzinom po poległych powstańcach, obrońcach granic i działaczach narodowych oraz pomoc rodzinom, których członkowie więzieni byli w hitlerowskich obozach zagłady.

Członkowie AK organizowali na terenie kopalni różne akty sabotażu. Czyniąc przygotowania do działań dywersyjnych górnicy wynosili z kopalni materiał wybuchowy.

- **1940r**. (II połowa r.) – ponoszone straty na frontach w II połowie 1940 r., zmusiły Niemców do stałego uzupełniania stanu osobowego swojej armii poborem do wojska nawet górników, w miejsce których w kopalniach zatrudniano jeńców wojennych oraz tzw. robotników przymusowych z podbitych przez Niemców państw. Najliczniejszą grupę stanowili jeńcy radzieccy. Godnym pokreślenia jest to, że działający w Knurowie ruch oporu, wspólnie z załogą, udzielał wszechstronnej pomocy źle traktowanym jeńcom.
- **1945r**. (24.I.) – w godzinach popołudniowych, po zaciekłych bojach, 31 korpus pancerny gen. Grigoriewa zdobył Gliwice. Wydarzenia te miały duży wpływ na rozwój sytuacji w Knurowie. Jeszcze nocą z 25 na 26 stycznia przeprowadzono przegląd w knurowskich zakładach przemysłowych stwierdzając, że zakłady nie zostały uszkodzone. W godzinach rannych 26 stycznia zwołano zebranie przedstawicieli różnych orientacji politycznych, aby wybrać władze przedstawicielskie mogące pertraktować z wkraczającymi do Knurowa oddziałami armii sowieckiej.
- **1945r**. (26.I.) – o godzinie 15^{00} do Knurowa od Szywałdu (Bojkowa) i Gierałtowic wkroczyły oddziały sowieckie. W dniu 28 stycznia 1945 ukonstytuowała się gminna władza samorządowa, która przyjęła nazwę Komitet Obywatelski.
- **1945r**. (8.II.) – do urzędującego naczelnika gminy knurowskiej zgłosiło się trzech mężczyzn z pismem gen. A.Zawadzkiego, który polecał utworzenie w Knurowie władz powiatowych. Siedzibą powiatu do czasu wyzwolenia Rybnika był Knurów. Na podstawie porozumienia z władzami gminnymi knurowski

ratusz na okres przejściowy przekazano na starostwo oraz siedzibę powiatowej organizacji partyjnej PPR. Urząd Gminny przeniósł się do poniemieckiego domu przy ul.Rybnickiej. W dniu 12 lutego 1945 r. została powołana powiatowa komenda Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego z siedzibą w Knurowie. UBP miał za zadanie zabezpieczać ład i porządek na terenach już wyzwolonych, zakładać placówki milicji w terenie i kontrolować ich pracę. W dniach od 1 do 4 kwietnia 1945 r., nastąpiła likwidacja starostwa w Knurowie i jego organizacja w Rybniku, po wyzwoleniu Rybnika 27 marca.

- **1945r**. (18.II.) – Komitet Obywatelski zwołał zebranie, na którym została wybrana Rada Gminna, składająca się z 22 członków. Nowo wybrana rada miała wiele spraw do rozwiązania i zorganizowania. W Knurowie była duża koncentracja wojsk sowieckich, które trzeba było utrzymać. Również w przyfrontowych miejscowościach ewakuowano ludność i im także trzeba było zapewnić środki żywnościowe oraz zakwaterowanie. Aby zapewnić zakwaterowanie, głownie żołnierzom, mieszkańcy musieli opuścić ponad 50% mieszkań na III i IV Kolonii robotniczej oraz wzdłuż ul.Rybnickiej (obecnie ul.Niepodległości). Również wojsko zarekwirowało wszystkie sale restauracyjne oraz sale lekcyjne w szkołach. Sztab wojskowy umieścił swoją siedzibę w budynku zwanym „zamkiem". Dopiero na początku III dekady marca wojsko opuściło Knurów.
- **1945r**. **– 1949r.** – Oficjalnie początek 1945 r. przyniósł wolność, faktycznie jednak totalitaryzm niemieckich faszystów został zastąpiony totalitaryzmem stalinowskich oprawców. Tysiące górników, kolejarzy, rzemieślników i przedstawicieli innych zawodów, w tym znaczny odsetek nielicznej inteligencji, zostało w latach 1945 – 1946, deportowanych do ZSRR lub było więzionych na terenie Górnego Śląska w tzw. obozach pracy. Dużą rolę w staraniach o zwolnienie górników u władz sowieckich, czynione były przez wicewojewodę śląsko – dąbrowskiego Jerzego Ziętka oraz przez poszczególne kopalnie i Centralny Zarząd Przemysłu Węglowego. Liczba wywiezionych do ZSRR według niepełnych spisów starostów powiatowych i miejskich liczyła ponad 25.000 Górnoślązaków. Do końca 1949 r. w rodzinne strony powróciło około 6.000 deportowanych. Tragedia Śląska, jako zbrodnia przeciwko narodowi polskiemu, przez wiele lat była przemilczana ze względów politycznych.
- **1945 r.** – powołano do życia gminy zbiorowe, w tym gminę Knurów. W jej skład wszedł obszar gminy Szczygłowice z Krywałdem.
- **1951r**. (1.I.) – Knurów otrzymuje prawa miejskie, zaś gmina Szczygłowice zostaje rozwiązana. Szczygłowice i Krywałd zostają włączone do nowo powstającego miasta jako dzielnice.

2. **Historia władania ziemią knurowską.**

- **1455r**. (13.VI) – książę Kozielski i Oleśnicki Konrad w Gliwicach wystawiają dokument, w kancelarii Konrada X Białego, mocą którego sołtys knurowski Hayn sprzedał sołtystwo knurowskie Stankowi Czakanowskiemu. Sołtystwo knurowskie posiadało 2 łany czyli około 120 mórg ziemi. Własność była dziedziczna i wolna od wszelkiej pańszczyzny. Przy sołtystwie knurowskim była karczma, młyn i jatki na sprzedaż mięsa i chleba. Sołtysi knurowscy nie byli szlachcicami, gdyż nie mieli nazwisk, lecz tylko imiona. Dawny sołtys nazwany jest Hayn, t.j. zdrobniała forma imienia Henryk. W 1534 r. w Krywałdzie, według urbarium były tylko 4 rodziny.
- **1447r**. – sporządzono dokładny spis wszystkich parafii diecezji wrocławskiej. Diecezja była podzielona na 4 archidiakonaty: Wrocław, Legnica, Głogów i Opole. Archidiakonat opolski składał się z 12 dekanatów – w tym dekanatu Gliwice, do którego należała parafia Knurów.
- **1522r**. – książę Hanusz Opolski, pan gliwicki, wystawia dokument, według którego Mikołaj Knurowski połowę swojego działu wsi Knurowa sprzedał panu Wilczkowi na Dębiensku za 60zł.
- **1528r**. – Książe Hanusz Opolski wystawia dokument, w którym potwierdza, że córki Piotra Knurowskiego, Katarzyna, Zofia, Dorota i Barbara oddały swój ojcowski i macierzyński dział wsi i zboża Knurów szwagrowi swojemu Mikołajowi Lanskiemu i siostrze swojej Annie.
- **1534r**. – Mikołaj Knurowski i Wilczek na Dębieńsku odsprzedali swoje działy Janowi Gierałtowskiemu i Repcie.
- W Krywałdzie nie ma dziedzica ani sołtysa i osadnicy podlegali wprost księciu. Prawdopodobnie **po 1534 r.** oddał Książę opolski Krywałd (Krigwalde) dziedzicowi Jerzemu Staniszowi.
- **1558r**. – nabył Krywałd Jan Pawłowski od „Girzika" (t.j. Jerzego Stanisza) gospodarstwo wolne, t.j. nie podległe pańszczyźnie.
- **1580r**. – cesarz Rudolf II w Opolu wystawił dokument, według którego Wacław Repta z żona Zofią z domu Wrochem sprzedał Aswerynowi Freywaldowi swoją część Knurowa razem z domem, folwarkiem i poddanymi, z młynem pustym, z patronatem kościelnym, z karczmą i prawem przysługującym na sołtysostwo.

- **1583r**. – odstąpił Jan Pawłowski (należący do znakomitego rodu szlacheckiego osiadłego w Pawłowicach) swoje udziały miastu Gliwice.

- **1587r**. – Wacław Gierałtowski oddał małżonce swojej Agnieszce z Rogajskich na wymówek (Leibgeding) Gierałtowice, pół Przyszowic i pół Knurowa.

- **1596r**. – właścicielem Knurowa (przynajmniej części) jest Mateusz Bujakowski.

- **1599r**. - wybudowano stary kościół knurowski.

- **1606r**. – Freywald von Eisenberg sprzedał Knurów Stanisławowi Szeligowskiemu (Scheliha) za 1900 talarów.

- **1626r**. – dzieci Stanisława Szeligowskiego sprzedały Knurów z Krywałdem (nazwanym Grunwald) z patronatem kościelnym, z obu domami w Knurowie i Krywałdzie, z wszelkimi należytościami, z obowiązkiem rycerskim Adamowi Goszyckiemu z Goszyc za 13000 talarów.

- **1655r**. – wymieniany jest jako właściciel Knurowa Joachim Bujakowski, pan Bujakowa, starosta górnośląski.

- **1679r**. – właścicielką połowy Knurowa była wdowa po Jerzym Fryderyku Reisswicu.

- **1679r**. – pierwsza wizytacja kościelna odbyta przez dziekana namysłowskiego Ks. Wawrzyńca Joannstona, gdy biskupem był Książe heski Fryderyk. Sobór Trydencki (1545 – 1563), wydał rozporządzenie, co do regularnej wizytacji wszystkich parafii przez biskupa albo jego zastępcę, oraz co do zapisania chrztów, pogrzebów i ślubów, czyli prowadzenia metryk przez wszystkich proboszczów. Metryki chrztów, ślubów i pogrzebów zostały zaprowadzone po miastach w końcu wieku XVI, w parafiach wiejskich dopiero po wojnie 30 – letniej (1618 r. – 1648r.). W Knurowie metryki zaprowadzono w 1676r. Księga chrztów obejmuje lata 1676 - 1756, ślubów 1676 – 1711 i pogrzebów 1686 – 1718r. Reszta starych zapisów metrykalnych zaginęła.

- **1687r**. – baron Welczek z Gierałtowic, kanclerz krajowy był właścicielem drugiej połowy Knurowa.

- **1717r**. – Karol Reisswitz na Turawie wymieniony jest jako właściciel Knurowa.

- **1734r**. – występuje jako właściciel Knurowa Jerzy Fryderyk Bujakowski. Dziedzicem knurowskim w r. 1743 był Jan Bujakowski.

- **1763r**. – Knurów i Krywałd kupił hr. Józef Węgierski z Pilchowic. Węgierscy już od 1682r. posiadali państwo rybnickie i odznaczali się brutalnością.

- **1785r**. – hrabia Józef Węgierski z państwa pilchowskiego planował utworzyć majorat-ordynację, mocą której cały majątek miał przechodzić bez podziału na bratanka. Do ordynacji pilchowskiej należały gminy: Pilchowice, Dolna Wieś, Wilcza Dolna, Wilcza Górna, Szczygłowice, Krywałd, Knurów, Kuźnia Nieborowska i Wielopole z 13 folwarkami. Król pruski 3 lipca 1785r. zgodził się na utworzenie majoratu. Majorat polegał na dziedziczeniu własności ziemskiej.

- **1807r**. - Minister Stein rozporządził 9 października zniesienie poddaństwa. Lecz to znaczyło tylko, że ustał przymus służby we dworze i nie było trzeba mieć pozwolenia pana do opuszczenia wsi pańskiej, z której wcześniej nikt się nie mógł opuścić. Pańszczyzna – obowiązek do robót – pozostała.

- **1811r**. - wyszedł edykt królewski, mocą którego włościanie, posiadający przeszło 50 mórg mogli nabyć prawo własności i pozbyć się pańszczyzny. Jeśli więc włościanin chciał się uwolnić od pańszczyzny, oddawał połowę swego gruntu i cały swój inwentarz, prawo do drzewa opałowego, budulcowego i pastwiska leśnego. Zatrzymał chłop połowę pola, puste podwórze, wszystkie podatki i długi, które ewentualnie ciążyły na gruncie. Stało się to tylko na Górnym Śląsku i prowincji Wschodnie Prusy, w innych prowincjach ustalono odstąpienie czwartej części gruntów chłopskich. Zniesienie pańszczyzny za oddawanie połowy gruntu zależne było od zgody chłopów. Większa część chłopów knurowskich i krywałdzkich nie zgodziła się na to.

- **1837r**. – hr. Limburg Strum kupił majorat Pilchowice z Knurowem, Krywałdem, Szczygłowicami i Nieborowicami za 240.000 talarów od hrabiego Węgierskiego.

- **1847r**. – Gustaw Paczyński na Ptakowicach odkupił z klucza pilchowskiego Knurów, dwór krywałdzki, Knurowiec i Angelow (Aniołki) za 57.000 talarów. Gustaw Paczyński był ożeniony z baronesą Eleonorą Welczkówną, córką szlachcica w Łabędach pod Gliwicami. Była to pani nadzwyczaj dobroczynna i religijna. Pamiątką po niej jest **kamienny krzyż - Boża Męka przy ul.Dworcowej** w polu, postawiona na pamiątkę srebrnego jubileuszu małżeńskiego, dnia 15 maja 1868 r.

- **1860r**. – sprzedano 60 ha gruntu dworskiego, tak zwanego folwarku „Folungi" Szywałdzianom. Ten obszar, należący od istnienia wsi do Knurowa, w 1900 r. został wcielony do gminy Szywałd (Bojków) i przypadł Niemcom przy wyznaczeniu granicy.
- **1867r**. (29.VII.) – została podpisana ugoda w sprawie pańszczyzny między ks.kanonikiem Ludwikiem Bolikiem, a knurowskimi rolnikami. Na mocy tej ugody chłop przestał płacić dziesięcinę w naturze, a w zamian płacił kościołowi podatek w wysokości 1 talara (30 srebrnych groszy) za 10 mórg roli.
- **1891r**. – objął Knurów Alfred Paczyński, który zmarł w 1899 r. Po nim przeszedł dwór knurowski w posiadanie siostry jego Małgorzaty, żony landrata Adama w Osterode, Prusy Wschodnie.
- **1900r**. – kupił Knurów przedsiębiorca handlowy Gwidon Frenzel z Katowic za cenę 500.000 M. Długów hipotecznych mieli Paczyńscy 287.900 M. Do r. 1900 był Knurów posiadłością szlachciców.
- **1902r**. (7.VI.) – Skarb państwa pruskiego kupił dobra rycerskie Knurów i Czuchów (bez dworu) od Gwidona Frenzla za 1730000 marek, aby wybudować kopalnie w Knurowie.

V. ZABYTKI RUCHOME I NIERUCHOME GMINY KNURÓW:

Na potrzeby opracowania przeprowadzono badania terenowe. Dokonano wstępnego rozpoznania historycznego, bibliograficznego, kartograficznego, archiwalnego, ikonograficznego oraz kwerend w odniesieniu do obszaru Knurowa i jego zabudowy. Niniejsze opracowanie poprzedzone zostało wykonaniem uproszczonej dokumentacji ewidencyjnej w formie kart gminnej ewidencji zabytkowych obiektów nieruchomych i ruchomych (tzw. obiektów małej architektury) – katalogu obiektów zabytkowych wraz z dokumentacją fotograficzną. Wprowadzenie stanowi wstęp zawierający podstawowe informacje o kontekście historyczno – geograficznym miasta i poszczególnych rejonach gminy. Określono typologię obiektów zabytkowych i kulturowych.

1. **Przemysł oraz zabytkowe obiekty industrialne na terenie Gminy Knurów:**

Swój intensywny rozwój Knurów zawdzięczał rewolucji przemysłowej, która zawitała w te rejony stosunkowo późno, bo dopiero u progu XX-wieku Do drugiej połowy XIX-wieku obok rzemiosła ludowego na wsiach ziemi gliwickiej odnotowywano jedynie przemysł spożywczy, ceramiczny i drzewny. Dopiero po pruskiej reformie rolnej ilość wolnych włościan chętnych do pracy w przemyśle zmieniła stosunki społeczne, powodując wędrówki do sąsiednich miast i osiedli przemysłowych.

Pierwszym wielkim zakładem przemysłowym w okolicach Knurowa była wzniesiona w 1875 r. prochownia w Krywałdzie. Fabryka ta powstała na parceli leśnej, którą zakupiła Zjednoczona Reńsko-Westfalska Fabryka Prochu. Fabryka produkowała proch na potrzeby powstającego górnictwa. Lokalizacja zakładu poza terenami zamieszkałymi miała uzasadnienie w częstych wybuchach, powodujących śmierć i niszczących zabudowę fabryki. Mimo to zakład się rozwijał.

Dopiero u schyłku XIX wieku w okolicy wsi Knurów rozpoczęto poszukiwania węgla kamiennego. Pierwszych wierceń poszukiwawczych złóż węgla kamiennego na terenie Knurowa dokonano już w 1880 r . Jednakże dopiero 7 czerwca 1902 r. skarb państwa pruskiego zakupił tereny wsi Knurów za 1,73 mln marek. Powodem, dla którego państwo pruskie zapłaciło tak wysoką stawkę był fakt odkrycia na tym terenie bogatych złóż węgla kamiennego. Drążenie szybów rozpoczęto w 1903 r., a już rok później, w 1904 r., pierwszy szyb był gotowy. Nazwano go "Von Velsen". Nazwa ta pochodzi od nazwiska inicjatora budowy kopalni i pierwszego dyrektora ministerialnego Gustawa von Velsena. Pole węglowe pod Knurowem podzielono na wschodnie i zachodnie, w szybie „Guido" na polu zachodnim wiercenie rozpoczęto w 1908 r.

Bogate złoża węgla, przede wszystkim węgla koksującego, przyczyniły się także do zbudowania koksowni. Pierwsza bateria koksownicza została uruchomiona w 1913 r. Później - dwie następne.

Rozwój przemysłu ciężkiego spowodował zapotrzebowanie na pracowników. Nastąpił poważny wzrost ludności okolicznych miejscowości. Rozwijało się budownictwo. Wzniesiono cegielnię. Kolejną inwestycją na terenie Knurowa było powstanie linii kolejowej. 15 lipca 1908 r. otwarto pierwszy odcinek o długości 6 km, łączący Gierałtowice z Knurowem. Drugi odcinek, o długości 12 km, z Knurowa do Rzędówki, oddano do użytku w październiku 1909 r. Ta inwestycja umożliwiła połączenie Knurowa z Rybnikiem, co stało się koniecznością w związku z rozbudową kopalni.

W 1908 r. wybudowano cechownię prochowni, w której po pewnym czasie zaczęto odprawiać regularnie nabożeństwa dla miejscowej ludności. Gwałtowny rozwój przemysłu został zahamowany w związku z wybuchem pierwszej wojny światowej.

Po powrocie części Górnego Śląska do Polski, skarb państwa polskiego przejął kopalnie, które wcześniej należały do skarbu państwa niemieckiego, w tym kopalnię i koksownię w Knurowie. Eksploatację kopalni i koksowni w Knurowie rozpoczęła w 1922 r. polsko - francuska spółka akcyjna "Skarboferm" (pełna nazwa spółki brzmiała: Polskie Kopalnie Skarbowe na Górnym Śląsku). 17 września 1922 r. odbyła się uroczystość nadania szybom I, II i IV knurowskiej kopalni nowych nazw: "Piotr", Paweł" i "Foch". Nastąpiły również

zmiany w Fabryce Materiałów Wybuchowych "Lignoza", która od 23 marca 1924 r. stała się własnością polskiej firmy, przyjmując nazwę "Lignoza" Spółka Akcyjna. Przez następne 5 lat "Lignoza" uległa znacznej modernizacji i rozbudowie, stając się jednym z najnowocześniejszych tego typu zakładów w Europie. Zaczęto tam również produkcję tworzyw sztucznych. W okresie międzywojennym doszło także do znacznych zmian modernizacyjnych w knurowskiej koksowni. W latach 1927-1929 zburzono dwie najstarsze baterie pieców koksowniczych, zastępując je nowymi. Na bazie produkującej koksowni w Knurowie, celem właściwego wykorzystania gazu koksowniczego, powstała w 1927 r. pierwsza w Polsce fabryka amoniaku syntetycznego. W 1930 r. oddano do użytku wodociąg prowadzący z Bełku do Knurowa. Wodociąg ten, o długości ponad 11 kilometrów, był niezbędny w związku z rozwojem kopalni i koksowni, których zapotrzebowanie na wodę znacznie wzrosło. W okresie II wojny światowej zakład trafił pod zarząd komisaryczny potężnego koncernu Herman Göring. Po zakończeniu działań wojennych, już od pierwszego dnia po wkroczeniu wojsk rosyjskich rozpoczęto prace nad usuwaniem szkód i uruchamianiem zakładów przemysłowych. 15 lutego 1945 r. nastąpił pełny dopływ energii elektrycznej do kopalni, co uratowało ją od zatopienia. Upaństwowiono wszystkie zakłady przemysłowe. Wyodrębniono z koksowni Zakłady Przemysłu Azotowego Knurów (dawna fabryka amoniaku) jako samodzielne przedsiębiorstwo. Kopalnią zarządzały kolejno – Gliwickie, a następnie – Zabrzańskie Zjednoczenie Przemysłu Węglowego.

W okresie powojennym następował wzrost wydobycia kopalni i produkcji koksowni. W przypadku węgla dane przestawiały się następująco: w 1970 r. wydobycie wynosiło 2 789 322 ton, a w 1979 r. – 4 777 620 ton. Przeprowadzono również w tym czasie wiele modernizacji oraz wzniesiono nowe obiekty kopalniane. Uruchomiono również "Lignozę". Przemianowano ją na Zakłady Tworzyw Sztucznych Krywałd Erg. Zakłady te przeszły wiele zmian organizacyjnych. W lipcu 1961 r. nastąpił rozruch drugiej kopalni – KWK "Szczygłowice", co przyczyniło się do jeszcze większego rozwoju miasta. Gwałtownie przybyło nowych mieszkańców, którzy przyjeżdżali do Knurowa z wielu regionów Polski. Powstały nowe osiedla mieszkaniowe. W 1964 r. na terenach zlikwidowanych zakładów azotowych powstał PRUK KOKSOREM, który został powołany do obsługi wszystkich pracujących w kraju koksowni. W Knurowie zdecydowanie dominował przemysł ciężki.

W okresie przemian ustrojowych po 1989 r. większość zakładów przemysłowych nie potrafiła dostosować się do nowych warunków ekonomicznych. W latach 1999 – 2001 zlikwidowano Zakłady Chemiczne Krywałd Erg (które rozparcelowano pomiędzy małe, prywatne przedsiębiorstwa) oraz zlikwidowano zmodernizowaną, ekologiczną koksownię, przy ul. Przemysłowej. W tym czasie rozpoczął się upadek Koksoremu. W XXI wieku połączono obydwie pracujące w mieście kopalnie w jeden organizm, i zaczęto racjonalizować produkcję, likwidując rejon Pola Zachodniego (Foch). W latach 1998-99 wyłączono przewozy pasażerskie na linii kolejowej do Knurowa i Szczygłowic. Funkcjonują jedynie przewozy towarowe. Obecnie przemysł na terenie Knurowa restrukturyzuje się, likwidując szereg zbędnych obiektów.

Większość budynków związanych z ponad stuletnią historią przemysłu Knurowa zachowało się w różnym stanie do dnia dzisiejszego. Część obiektów przemysłowych ze względu na funkcje podlegała ciągłym modernizacjom, przebudowom i przekształceniom. W okresie transformacji część zakładów została zlikwidowana, część zaadaptowano do innych funkcji, a część do dnia dzisiejszego jest nieużytkowana. Obiekty przemysłowe występujące na terenie miasta Knurowa są w zróżnicowanym stanie. Wymagają opracowania o charakterze inwentaryzacyjnym. Zespoły te możemy podzielić na cztery grupy związane: z fabryką materiałów wybuchowych, kopalnią węgla kamiennego, zespołem przemysłowym przy ul.Przemysłowej (koksownią i zakładami azotowymi -dawną fabryką amoniaku) oraz z kolejnictwem.

1) Z zespołu przemysłowego o najdawniejszej historii, jaką była w Krywałdzie **prochownia, czyli fabryka materiałów wybuchowych**, zachowało się kilkanaście budynków. Obecnie zespół po likwidacji zakładu w 1999 r. jest w rękach kilku właścicieli i znajduje się w złym, a częściowo katastrofalnym stanie zachowania. Jest zespołem mocno zagrożonym powolnymi wyburzeniami. Do ciekawszych, a zarazem charakterystycznych obiektów zespołu należy budynek produkcyjny, zwany lontownią oraz komin nieistniejącej kotłowni. Pozostałe obiekty (za wyjątkiem znajdującego się w stanie ruiny powojennego budynku produkcyjnego „granulki") to niewielkie kubaturowo, skromne obiekty ceglane (część z nich jest obecnie wtórnie otynkowana), nakryte dachami dwuspadowymi. Taki jest (prawdopodobnie najstarszy obiekt w zespole) dawny budynek laboratorium z 1889 r., jak i inne obiekty zespołu, np. kuźnia i warsztaty, pralnia i szwalnia, garaże (prawdopodobnie stajnie), warsztaty, portiernie. Do zespołu należała również wspomniana wcześniej dawna cechownia, jeszcze w okresie międzywojennym zaadaptowana dla celów sakralnych. Związany z nim jest również budynek dyrekcji zakładu, który został rozebrany w 2012r. Obiekty częściowo zostały zaadoptowane przez działające na tym terenie nowe zakłady takie jak: Zakłady Tworzyw Sztucznych KATEX Sp. z o.o., Krywałd Plast Spółka z o.o., Firma KRATER z Tychów oraz Advertise Group Spółka cywilna.

   - **Zachowane obiekty kubaturowe dawnej fabryki materiałów wybuchowych** z późniejszymi przekształceniami, zlokalizowane przy ul.Zwycięstwa 28 **:**

   a) Budynek dawnej wartowni z ok. 1905r. – obecnie nieużytkowany,

b) Budynek dawnej pralni i szwalni z ok. 1905r. – obecnie nieużytkowany,

c) Budynek garaży (prawdopodobnie wcześniejsze stajnie) z ok. 1905r. – obecnie nieużytkowany,

d) Budynek dawnej przepompowni wody chłodzącej z ok. 1920r.,

e) Budynek dawnych warsztatów wod.-kan. z ok. 1920r. – obecnie młyn wybraków,

f) Budynek produkcyjny (lontownia) z ok. 1906r.,

g) Budynek magazynu z ok. 1916r.,

h) Budynek portierni z ok. 1906r. – obecnie budynek administracyjny,

i) Budynek dawnej kuźni i warsztatów z ok. 1906r. – obecnie hale napraw,

j) Budynek dawnego laboratorium z 1889r. i z 1955r. – obecnie budynek administracyjny.

2) Zakładem przemysłowym, który całkowicie przeobraził wygląd Knurowa w miasteczko górnicze była **kopalnia węgla kamiennego**. U swego zarania w 1903 r. obejmowała ona Pole Wschodnie i Pole Zachodnie z szybami "Velsen I" i „Velsen II". W okresie międzywojennym szybom nadano nowe nazwy "Piotr" i „Paweł" (Pole Wschodnie) oraz "Foch" (Pole Zachodnie). Po wojnie kopalnia otrzymała nazwę „Knurów". Zespół kopalniany zachowany jest w stanie niekompletnym, z powodu dokonanych rozbiórek budynków w Szybie Zachodnim (przy ul.Szpitalnej). Zagrożony wyburzeniem jest zespół z szybem Foch na terenie Pola Zachodniego, gdzie na początku obecnego wieku zlikwidowano produkcję. Opuszczone budynki są obecnie zagrożone rozbiórką. Najcenniejszymi w zespole kopalni są elementy wyposażenia budynków przemysłowych, będące świadectwem dawnej myśli technicznej: maszyna parowa wyciągowa z 1904 r. oraz wiertarka i zrywarka do lin z 1903 r., znajdujące się w budynku dawnej maszynowni szybu „Piotr", czy niezwykle rzadki turbogenerator parowy firmy STAL z 1957 r. w budynku dawnej sprężarkowi na terenie Pola Wschodniego (przy ul. Kopalnianej). Równie interesująca jest mozaika z przedstawieniem św. Barbary w cechowni na terenie Pola Wschodniego. W przypadku likwidacji budynków, w których w/w „ruchomości" się znajdują, wskazane jest zachować maszyny, zabezpieczyć i przenieść w miarę możliwości technicznych (np. do Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu), a mozaikę poddać zabiegowi transferu. Walory architektoniczne posiadają wieże szybów „ Paweł" i „Foch" wraz z budynkami nadszybia i budynkami obu sortowni na terenie Pola Wschodniego i Pola Zachodniego, która przeznaczona jest do rozbiórki.

- **Zachowana zabudowa kopalni węgla kamiennego „Knurów"**

- **POLE WSCHÓD – Knurów ul. Kopalniana 3a:**

a) Budynek dawnej maszynowni szybu Piotr z parową maszyną wyciągową z 1904r., wiertarką i zrywarką do lin z 1903r. – przebudowany w 1953r. – przeznaczony do rozbiórki,

b) Budynek dawnej maszyny wyciągowej szybu Paweł z 1904r.,

c) Budynek nadszybia szybu Paweł z 1904r.,

d) Pozostałość sortowni z 1908r. – w złym stanie technicznym,

e) Fragment budynku cechowni z 1905r. – przebudowany i rozbudowany w 1960r.,

f) Budynek kuźni i warsztatów mechanicznych z 1920r.,

g) Budynek stolarni z 1908r.,

h) Budynek warsztatów szkolnych z 20 lat XX wieku,

i) Budynek dawnej stacji ratowniczej z lat 40 XX wieku,

j) Budynek kotłowni (z zachowanymi kotłami) z lat 1928r.÷1929r. i 1942r.÷1943r. – obecnie zaadaptowany przez P.E.MEGAWAT Gliwice,

k) Budynek dawnej sprężarkowni z turbogeneratorem parowym firmy STAL z 1957r. – obecnie zaadaptowany przez P.E.MEGAWAT Gliwice;

- **POLE ZACHÓD – ul.Szpitalna** :

a) Budynek nadszybia z wieżą szybu Foch I z 1914r.,

b) Budynek maszyny wyciągowej szybu Foch I ze sprężarkownią i rozdzielnią z 1917r .

3) **Zespół przemysłowy przy ul.Przemysłowej:**

- **Zabudowa Koksowni Knurów ul. Przemysłowa 18:**

a) Budynek administracyjno – produkcyjny przy portierni z lat 30. XX wieku – obecnie użytkowany przez firmę FTHU PANMAR sp.j.,

b) Budynek paczkowni węgla z lat 30. XX wieku,

c) Budynek młynów i kruszarek, wieża węglowa, system transportowy wsadu z II ćwierćwiecza XX wieku;

- **Dawne Zakłady Azotowe w Knurowie, ul. Przemysłowa 22:**

a) Hale obróbki wiórowej z 1932r i 1964r.,

b) Hala konstrukcji z 1927r.,

c) Budynek narzędziowni przy hali konstrukcji z 1929r .

4) Ważnymi obiektami związanymi z kolejnictwem są **dworce kolejowe** : w Knurowie i w Szczygłowicach
(planowany do rozbiórki). Obok budynku dworca knurowskiego zachowała się interesująca budowla - parowozowa wieża ciśnień. Wszystkie te obiekty są obecnie nieużytkowane. Zachowały się w stanie pierwotnym, bez większych przekształceń. Obiekty te posiadają walor zabytkowy.

- **Zachowane obiekty kolejowe:**

a) Zespół dworca kolejowego w Knurowie ul. Dworcowa 44 - główny budynek dworcowy z lat 1907r.÷1909 r.,

b) Zespół dworca kolejowego w Knurowie ul. Dworcowa 44 - parowozowa wieża ciśnień z około 1910 r.,

c) Zespół dworca kolejowego w Knurowie ul. Dworcowa 46 - budynek magazynu z około 1910r.,

d) Zespół dworca kolejowego w Szczygłowicach - główny budynek dworcowy, Szczygłowice ul. Piotra Ściegiennego z 1909r. – obecnie przeznaczony do rozbiórki,

e) Zespół dworca kolejowego w Szczygłowicach - budynek magazynu i ekspedycji, Szczygłowice ul. Piotra Ściegiennego z 1909r.,

f) Wiadukt kolejowy w ciągu ul. Niepodległości w Knurowie – stalowy, nitowany o betonowych przyczółkach z około 1909r.,

g) Wiadukt kolejowy w ciągu ul. Zwycięstwa w Knurowie – stalowy, nitowany o betonowych przyczółkach z około 1909r.,

i) Wiadukt kolejowy w ciągu ul.Wilsona w Knurowie – stalowy o betonowych przyczółkach z około 1909 r.

5) **Inne obiekty:**

a) Dawny młyn, obecnie budynek usługowy - Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 63 z przełomu XIX/XX wieku.

2. **Obiekty sakralne**

Do ważnych obiektów w krajobrazie architektonicznym miasta zalicza się kościoły. Prawdopodobnie pierwszy drewniany kościół i parafia w Knurowie powstały w okresie średniowiecznym (I poł. XIV-wieku). Kolejna świątynia pw. św. Wawrzyńca powstała w 1599 r. i należała do archiprezbiteriatu gliwickiego. Kościół utracił samodzielność w II połowie XVIIwieku na rzecz Gierałtowic i odzyskał ją dopiero w 1916 r.

Najcenniejszy obiekt na terenie Knurowa – drewniany kościółek p.w. św. Wawrzyńca został w latach 1935-1938 przeniesiony do Chorzowa na Górę Redena.

Najcenniejsze elementy wyposażenia dawnego kościoła knurowskiego również znajdują się poza miejscowością. Na wyposażeniu starej, drewnianej świątyni z końca XVI-wieku o wystroju barokowym (ołtarze, ambona, obrazy), znajdowały się liczne zabytki sztuki gotyckiej. Wybitna rzeźba św. Anny Samotrzeciej przedstawia tronującą świętą dźwigającą postać Maryi i Dzieciątka Jezus. Równie cenną rzeźbą jest pochodzący z I połowy XV. (1420 r.) wizerunek Matki Bożej, tzw. Madonny Knurowskiej, zaliczany do „Pięknych Madonn”. Pełnoplastyczna rzeźba prezentuje postać Matki Bożej z dzieciątkiem Jezus. Rzeźba łączy w sobie wyidealizowane piękno (postać, rysy twarzy młodej dziewczyny) delikatny liryzm, prostotę i zarazem dostojeństwo. Obie gotyckie rzeźby zostały w okresie międzywojennym przekazane do Muzeum Śląskiego w Katowicach.

Przed wybudowaniem nowego kościoła w Knurowie w miejscowości funkcjonował tymczasowy kościół pw. Św. Wawrzyńca, wybudowany w 1926 r. przy ul. Niepodległości 3.

Wybudowany kościół parafialny p.w. św. Cyryla i św. Metodego w Knurowie, przy ul. Niepodległości 1 stanowi kolejny przykład wybitnej architektury sakralnej. Świątynia ta wybudowana została w latach 1937-1947 wg projektu arch. Henryka Gambca z Piotrowic Śląskich. Budowniczym kościoła był ks. Alojzy Koziełek (jego imię nosi jedna z ulic Knurowa). Nowy kościół otrzymał wezwanie św. Cyryla i Metodego. Uroczyste poświęcenie kościoła miało miejsce 13.07.1948 r. W związku ze zmianami wprowadzonymi przez Sobór Watykański II w latach 1960-68 zostało przebudowane wnętrze kościoła.

Kościół posiada niezwykle interesujący wystrój wnętrza, który według własnego projektu wykonał Henryk Burzec z Zakopanego, uczeń Ksawerego Dunikowskiego. W nowej aranżacji świątyni rzeźbiarz zakopiański połączył ze sobą pełnoplastyczne rzeźby i płaskorzeźby z motywami mozaikowymi. Dominującym motywem jest działalność misyjna św. Cyryla i św. Metodego ,

Na terenie miasta funkcjonuje jeszcze jeden kościół o charakterze zabytkowym – p.w. św. Antoniego w Krywałdzie. Budynek wybudowany w 1908 r., jako cechownia, w 1921 r. został zaadaptowany dla celów sakralnych. Cechy historyzmu do dnia dzisiejszego uwidaczniają się w bryle świątyni.

Zachowane obiekty sakralne:

Zróżnicowane stylistycznie i o odmiennej bryle, zaprojektowane indywidualnie.

a) Kościół par. p.w. św. Cyryla i św. Metodego – Knurów ul.Niepodległości 1, funkcjonalistyczny, 1937-1947r., 1952r. (wieża);

b) Tymczasowy kościół p.w. św. Wawrzyńca - Knurów ul. Niepodległości 3, 1926r.

c) Kaplica p.w. św. Barbary - Krywałd ul. Zwycięstwa 47, 1887r.;

d) Kościół par. p.w. św. Antoniego – Krywałd ul. Stawowa, 1908 (cechownia), 1921r. adaptacja na kościół.

3. **Cmentarze.**

Osobną grupą obiektów, tym razem o charakterze urbanistycznym są cmentarze. Na terenie miasta występują cmentarze wyznaniowe (Parafii Rzymsko-Katolickiej) i komunalne. Do cenniejszych zalicza się najstarszy nieczynny cmentarz, zlokalizowany wokół dawnego drewnianego kościoła p.w. św. Wawrzyńca, powstały prawdopodobnie wraz z budową świątyni w 1599 r. Cmentarz został zamknięty w 1974 r. Przed zamknięciem wykonano inwentaryzację nagrobków i mogił. Wykazała ona, że z I poł. XX-wieku zachowało się 8 nagrobków i mogił (najstarszy z 1911 r.), z II poł. XX-wieku – 35. W 2007 r. miasto wykonało renowację cmentarza. Zakres prac objął wykonanie kamiennego ogrodzenia, konserwację krzyża, uczytelnienie zarysu posadowienia drewnianego kościółka, umieszczenie w murze cmentarza tablicy z nazwiskami zmarłych, pochowanych na cmentarzu, oświetlenie i wybrukowanie alejek.

Cechy zabytkowe posiada również cmentarz wyznaniowy przy ul. 1 Maja w Knurowie, założony w 1913 r. Najstarsze zachowane nagrobki (według ewidencji z 1993 r.) pochodzą z lat 20. XX wieku (Augusta Grzesioka z 1924 r., Hajoka z 1925 r., Rojowca z 1929 r.). Teren upamiętnia historyczne miejsce pochówków dawnych mieszkańców parafii krywałdzkiej.

Zachowane cmentarze (wyznaniowe):

a) Cmentarz parafialny – Knurów ul. 1 Maja,

b) Dawny cmentarz parafialny - Knurów Al. Spacerowa (nieczynny).

4. **Obiekty małej architektury**

Odrębną grupę w krajobrazie kulturowym Knurowa stanowią obiekty tzw. małej architektury. Są to głównie krzyże przydrożne oraz wolnostojące figury. Na omawianym terenie występują cztery typy małej architektury: murowane kaplice architektoniczne, kamienne figury na cokołach, krzyże kamienne oraz krzyże drewniane lub metalowe, z metalową pasyjką. Tylko jeden obiekt to budowla kubaturowa – kaplica p.w. św. Barbary przy ul. Zwycięstwa 47 w Krywałdzie. Jest ona najstarszą nieprzekształconą budowlą w mieście (obok silnie przekształconego dawnego dworu). Wybudowana została w 1887 r. przez Paulinę Güttler, właścicielkę prochowni w Krywałdzie. Kaplica wzniesiona została w stylu neogotyckim i ze względu na walory architektoniczne oraz wartość historyczną należy utrzymywać charakter zabytkowy obiektu ze szczególnym wskazaniem na zachowanie detalu architektonicznego. W 2011 r. gmina przeprowadziła prace konserwatorskie obiektu kapliczki.

Podobną ochroną powinno się objąć dwie kamienne figury na cokołach przedstawiające św. Jana Nepomucena. Starsza z nich, o cechach ludowych ufundowana została przez mieszkańca Krywałdu niejakiego Sekułę w 1910 r. Zlokalizowana jest przy ul. Zwycięstwa 12c w Krywałdzie. Druga z figur ufundowana została przez Franciszkę Szulcową w 1919 r. Wykonał ją znany twórca figur sakralnych Baumaister z Wrocławia. Figura umieszczona pod kamiennym baldachimem została posadowiona przy III

kolonii robotniczej - u zbiegu ulic Dworcowej i ks. Alojzego Koziełka. W 2004 r. gmina wykonała renowacje kapliczki oraz figury.

Ponadto na terenie Knurowa znajduje się kilka krzyży kamiennych o wartościach historycznych i artystycznych, które należy zachować in situ. Najstarszy z nich przy ul. Dworcowej 39 w Knurowie ufundowany został w 1868 r. przez Gustawa i Eleonorę Paczyńskich, z okazji srebrnego jubileuszu małżeńskiego. Ma on prostą neogotycką formę i pozbawiony jest pierwotnych figur. Pozostałe krzyże wykonane zostały w ciągu ćwierćwiecza, pomiędzy 1895 a 1913 rokiem. Dwa najstarsze spośród wymienianych wykonane zostały z białego marmuru (krzyż na starym cmentarzu Parafii Rzymsko - Katolickiej przy Al. Spacerowej z 1895 r. oraz przed klasztorem SS Służebniczek przy ul. ks. Alojzego Koziełka 31 z 1904 r.), oba w Knurowie. Ponadto w Knurowie zachowały się dwa krzyże z piaskowca: przy ul. Wilsona 91 (ufundowany przez Ignacego Szendzielorza wraz z żoną w 1908 r.) i na „nowym' cmentarzu wyznaniowym przy ul. 1 Maja (z 1913 r.). Ponadto w pozostałych dzielnicach zachowały się pojedyncze krzyże kamienne wykonane z piaskowca: w Krywałdzie przy ul. Powstańców 5 (ufundowany w 1905 r. przez Franciszka Bonka) i w Szczygłowicach na skrzyżowaniu ulic Zwycięstwa i Wojciecha Korfantego (z 1910 r.). Cechy zabytkowe posiadają również trzy proste krzyże z odlewanymi w żeliwie pasyjkami. Krzyż z żeliwną pasyjką (pierwotny ufundowany przez zamożnego gospodarza Franciszka Bonka ok. 1916 r.) zlokalizowany obok figury św. Jana Nepomucena w Krywałdzie. Dwa pozostałe wykonane w drewnie znajdują się w Knurowie (pierwotny z ok. 1892 r. na skrzyżowaniu ulic: Niepodległości, Wilsona, Rybnickiej, Feliksa Michalskiego) i w Krywałdzie (pierwotny z 1905 r. przy ul. Rybnickiej 66).

Kaplice architektoniczne:

a) Kaplica architektoniczna p.w. św. Barbary – Krywałd, ul. Zwycięstwa 47 – z 1887r.;

Figury kamienne na cokołach:

a) Figura św. Jana Nepomucena – Krywałd, ul. Zwycięstwa 12c – z 1910r.,

b) Figura św. Jana Nepomucena umieszczona w kapliczce – Knurów, skrzyżowanie ulicy Dworcowej z ul. ks. Alojzego Koziołka – z 1919r.;

Krzyże kamienne:

a) Krzyż – Knurów ul. Dworcowa 39 – z 1868r.,

b) Krzyż – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 31,

c) Krzyż – Knurów ul. 1 Maja – cmentarz komunalny – z 1913r.,

d) Krzyż (z figurą MB Bolesnej) – Knurów Al. Spacerowa (stary cmentarz Parafii Rzymsko-Katolickiej) – z 1895r.,

e) Krzyż (z figurą MB Bolesnej) – Knurów ul. Wilsona 91 – z 1908r.,

f) Krzyż (z figurą MB Bolesnej) – Krywałd ul Powstańców 5 – z 1908r.,

g) Krzyż – Szczygłowice skrzyżowanie ulic: Zwycięstwa i Wojciecha Korfantego – z 1910r.;

Krzyże drewniane, metalowe:

a) Krzyż drewniany z żeliwną pasyjką – Krywałd/ Knurów skrzyżowanie ulic: Niepodległości, Wilsona, Rybnickiej, Feliksa Michalskiego – z ok. 1982r.,

b) Krzyż drewniany z metalową pasyjką – Krywałd ul. Rybnicka 66 – z 1905r.,

c) Krzyż metalowy z żeliwną pasyjką – Krywałd ul. Zwycięstwa 12c - pasyjka z ok. 1912, krzyż z rur metalowych, współczesny.

5. **Obiekty szkolne.**

Pierwszą szkołą, która powstała na terenie dzisiejszego miasta, była szkoła w Knurowie, zlokalizowana prawdopodobnie przy obecnej ulicy Wolności. W aktach wizytacyjnych nauczyciel knurowski jest wspominany w 1679 r. Kolejne budynki pochodziły z 1719 r. (wzniesiony obok kościoła?) i z lat 1810-1811 (znajdował się w pobliżu cmentarza). Wyż demograficzny wymusił budowę kolejnej szkoły na terenie kolonii robotniczej. I tak w 1880 r. powstał budynek dawnej szkoły powszechnej, najstarszy i jedyny zachowany obiekt XIX-wieczny spośród budynków użyteczności publicznej, obecnie Miejskie Gimnazjum nr 1 im. Jana Pawła II przy ul. ks. Alojzego Koziełka 7 w Knurowie. Obiekt ten w trakcie swej długoletniej historii został przekształcony i otynkowany.

Do szkoły w Knurowie uczęszczały początkowo również dzieci z Krywałdu, gdzie pierwszą szkołę wybudowano dopiero w 1907 r. Budowniczym obiektu był mistrz murarski Juliusz Secheera (za "20013 marek"). Niedługo po ukończeniu prac mistrz murarski Przybylla przeprowadził rozbudowę budynku. Szkoła

posiada prostą parterową, otynkowaną bryłę, nakrytą dachem naczółkowym. Jedyną ozdobą budynku są ceglane obramienia okien i drzwi.

Do dziś budynek (obecnie przy ul. Feliksa Michalskiego 31) zachował charakter niewielkiej wiejskiej zabudowy, obecnie przekształcony na obiekt usługowy.

Pochodząca z tego samego roku ochronka w Knurowie (przy ul.Ogana 2) wyposażona w całkowicie inne cechy architektoniczne, obecnie pełni funkcję przedszkola. Związana z budowanymi wówczas koloniami robotniczymi posiadała analogiczne do nich cechy stylowe. W ochronce opiekowano się małymi dziećmi. Współcześnie obiekt został otynkowany i utracił swoje walory architektoniczne.

Również wybudowana kilka lat później na terenie kolonii III w Knurowie szkoła powszechna (1909-1910, ul. Antoniego Słoniny 1) oraz dawne przedszkole (ul. ks. Alojzego Koziełka 2, ok. 1913-21) posiadają cechy charakterystyczne dla wspomnianej kolonii. Szkoła została dwukrotnie rozbudowana o dodatkowe skrzydła: po wybudowaniu w 1912 r. oraz w r. 1927. Budynek ten został pozbawiony niezwykle ważnego elementu architektonicznego – umieszczonej centralnie kolistej niewysokiej wieżyczki, nakrytej kopułą. Do dnia dzisiejszego zachował się ozdobny portal, obramowujący wejście główne.

W stylu funkcjonalistycznym wybudowano w okresie międzywojennym budynki dalszych dwóch szkół powszechnych: w Knurowie (ul. Wilsona 22, lata 1928-1931) i w Krywałdzie (lata 1929-1930; ul. Feliksa Michalskiego 27). Nowa szkoła knurowska, przy ul. Wilsona 22, mieściła 12 klas i 4 sale specjalne (fizyczna, chemiczna, rysunkowa, robót ręcznych), kuchnię gospodarstwa domowego, kuchnię dla dożywiania dzieci, jadalnię, kotłownię, mieszkanie woźnego, szatnię, bibliotekę, łazienkę z natryskami dla dzieci, pokój lekarza, salę konferencyjną, gabinet kierownika oraz gabinet nauczycielski.

Budowlę szkoły w Krywałdzie, przy ul. Feliksa Michalskiego 27, prowadził budowniczy z Czuchowa Józef Piperek. Nowa szkoła składała się z czterech klas lekcyjnych, sali robót, kuchni gospodarczej, biblioteki, pokoju nauczycielskiego, kancelarii kierownika szkoły oraz mieszkania woźnego. Obecnie szkoła przy ul. Feliksa Michalskiego utraciła charakter zabytkowy poprzez przebudowę i rozbudowę.

Zachowane szkoły i przedszkola:

a) Dawne przedszkole z około 1913r.-1921r. - obecnie Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej - Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 2,

b) Dawna szkoła powszechna z 1880r. - obecnie Miejskie Gimnazjum nr 1 im. Jana Pawła II - Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 7,

c) Dawna ochronka z 1907r. - obecnie przedszkole - Knurów ul. dr. Floriana Ogana 2,

d) Dawna szkoła powszechna z 1909r. – 1910r., dobudowa skrzydeł z 1911r. i 1927r., modernizm, obiekt na terenie kolonii robotniczej III - obecnie Miejska Szkoła Podstawowa nr 1 im. Powstańców Śląskich - Knurów ul. Antoniego Słoniny 1,

e) Dawna szkoła przemysłowa, następnie hotel robotniczy z 1946r.-1953r. - obecnie Liceum Ekonomiczne i Zespół Szkół Specjalnych - Knurów ul. Szpitalna 25,

f) Dawna szkoła powszechna, funkcjonalistyczna z1928r.-1931r. - obecnie Miejska Szkoła Podstawowa nr 2 z Oddziałami Integracyjnymi im. Karola Miarki - Knurów ul. Wilsona 22 (przy skrzyżowaniu z ul. Szpitalną),

g) Dawna szkoła powszechna z 1907r. - obecnie budynek usługowy - Krywałd ul. Michalskiego 31.

6. **Pozostałe obiekty użyteczności publicznej.**

Na terenie miasta znajduje się kilkanaście budynków użyteczności publicznej o charakterze zabytkowym i historycznym. Poza szkołami i przedszkolami są to urzędy, szpital oraz placówki charytatywne i usługowe (m.in. apteka). Obiekty te powstały na przestrzeni 60 lat w okresie: od lat 80. XIX wieku – do około lat 40. XX wieku, o zróżnicowanej stylistyce, gabarytach, rzutach. Zazwyczaj budynki tynkowane, zaprojektowane indywidualnie w związku z pełnioną funkcją. Często występują w stylistyce modernistycznej i funkcjonalistycznej. Część obiektów nie posiada cech stylowych.

Spośród budynków użyteczności publicznej jednym z najstarszych, o interesującej architekturze oraz formie jest dawny hotel „Lorentz - Orlowski" w Knurowie (ul. 1 Maja 7), pełniący, w okresie od zakończenia II wojny światowej do lat dziewięćdziesiątych XX wieku, funkcję Zakładowego Domu Kultury kopalni. Obiekt ten wybudowany został w 1905 r. Ma rozczłonkowaną bryłę, zdobioną w partii szczytu fachwerkiem. Istotny jest fakt, że obiekt o ciekawych formach architektonicznych przetrwał do naszych czasów w mało zmienionej formie. Obecnie wykorzystywany jest jako obiekt usługowy.

Walor zabytkowy posiadają również dwa kompleksy w Knurowie związane pierwotnie z kopalnią: siedziba dyrekcji kopalni oraz zespół szpitala brackiego. Monumentalny, trójkondygnacyjny budynek dyrekcji kopalni

jest zlokalizowany w centrum Knurowa (ul. Dworcowa 1). Wybudowany został w latach 1912-1913. Poprzedzony jest niewielkim obiektem, pełniącym dawniej funkcję portierni (dziś budynek usługowy).

W tym samym okresie (1912 r.) wybudowano lecznicę Spółki Brackiej (ul. Niepodległości 6-8). Zespół zaprojektowany przez budowniczego Spüllera z Tarnowskich Gór składał się z szeregu nowocześnie urządzonych murowanych i otynkowanych budynków. W skład zespołu wchodzą: dwupiętrowy budynek główny z 200 łóżkami (z dobudowanym w 1980 r. skrzydłem), piętrowa willa lekarza naczelnego (obecnie budynek pomocniczy wschodni), parterowy dom pielęgniarzy i urzędników (obecnie budynek pomocniczy zachodni), parterowy budynek kuchni i pralni, dwa niewielkie budynki portierni (wschodni i zachodni), kotłownia, budynek szybów wentylacyjnych. Całość ogrodzona murowanym, otynkowanym ogrodzeniem.

Do ważniejszych obiektów na terenie miasta należy budynek ratusza gminnego, obecnie Urząd Miasta (ul. Niepodległości 7), wybudowany w latach 1928-1929, wg projektu najwybitniejszego architekta okresu międzywojennego w województwie śląskim – Tadeusza Michejdy. Wykonawcą budynku był budowniczy Walenty Niedziela z Niedobczyc. Pierwotnie w budynku miały swoją siedzibę biura urzędu gminnego, sala Rady Gminnej, posterunek policji oraz mieszkanie woźnego. Obiekt wybudowany został w stylu modernistycznym. Ozdobą budynku były witraże, znajdujące się w sali posiedzeń (Rady Gminnej), które zaginęły po wojnie. Wykonane zostały w 1929 r. wg projektu Zofii Leśniakówny w słynnym Krakowskim Zakładzie Witraży, Oszkleń i Mozaik S. G. Żeleńskiego. Środkowy witraż przedstawiał herb gminy, prawy górnika na tle kopalni, lewy zaś hutnika na tle huty. Witraż Hutnik na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu otrzymał wielki złoty medal. Walory obiektu, jego nieprzekształcona forma (tylko cokół obecnie nie posiada pierwotnego tynku) oraz osoba projektanta – podnoszą znaczenie i rangę obiektu.

Na przełomie lat 20. i 30. XX wieku (lata 1929-1931) przy ul. 1 Maja 66 w Knurowie wybudowano strażnicę graniczną. Parterowy, zbliżony do kwadratu budynek nakrywa polski dach łamany, z dużą facjatą na osi fasady. Dodatkowo dach wzbogacają malownicze okna „powiekowe”.

Prawdopodobnie w latach 30. ubiegłego stulecia wzniesiono budynki koszar wojskowych przy ul. Szpitalnej 27-29 w Knurowie. Prostą bryłę koszar urozmaicają wysokie dachy z lukarnami.

Cechy stylistyczne wskazują, że prosta, funkcjonalistyczna bryła budynku straży pożarnej przy ul. Wilsona 1, powstała w latach 30. XX wieku. Podany w literaturze czas powstania obiektu – początek XX wieku należy zbadać i ewentualnie zweryfikować.

W I poł. XX wieku powstała „miejska” zabudowa ul. Niepodległości, która stała się reprezentacyjną ulicą Knurowa. Wzdłuż ulicy wznoszono liczne dwu i trójkondygnacyjne kamienice, mieszczące często na parterze placówki handlowe lub usługowe. Pod numerem 10 znajduje się jedna z najpiękniejszych kamienic na terenie miasta ze szczytem z pruskiego muru. Do interesujących kamienic przy tej ulicy należą budynki: pod nr 12 (z fasadą licowaną białą, szkliwioną cegłą oraz z urokliwym balkonem z drewnianą balustradą), nr 18 (również licowany białą, szkliwioną cegłą), nr 21 i 25 (ceglane, z ozdobnymi szczytami), czy 46 (z 1903 r. z interesującym detalem architektonicznym). Tu też zlokalizowano główne budynki miejscowości, wcześniej wspomniany ratusz (nr 7) i szpital Spółki Brackiej (nr 6-8).

Na głównej ulicy dawnego założenia ruralistycznego - ks. Alojzego Koziełka, w I poł. XX wieku wybudowano szereg budynków o „miejskim” charakterze, pełniących funkcje mieszkalne i usługowe. Do nich zalicza się dawna apteka Proskie’go (nr 8, budynek do dziś pełni tę samą funkcję), gospoda Waluszków wraz z salą widowiskowo-gimnastyczną (nr 12 i 12a), czy piekarnia (nr 60, budynek licowany białą, szkliwioną cegłą, o niezwykle interesującym kształcie dachu.). Na tejże ulicy do ciekawszych zaliczyć można budynki pod numerami: 32 (ceglany z interesująco zdobionym szczytem na osi), nr 36 (z fasadą licowany białą, szkliwioną cegłą z motywami z zielonej cegły glazurowanej), czy narożną, ceglaną kamienicę przy ul. Jana Kwitka/ul. ks. Alojzego Koziełka 34, zdobioną elementami z żółtej cegły). Niedaleko przy ul. Kwitka 8 odnaleźć można narożną kamienicę o bryle wzbogaconej licznymi szczytami i lukarnami. Walory zabytkowe posiadają również kamienice przy ul. 1 Maja 2 i 6. Na terenie dzielnic Krywałd i Szczygłowice nie występują niestety interesujące kamienice o charakterze miejskim. Dominują tu przeważnie domy jednorodzinne.

Urzędy, hotele, restauracje, gospody:

a) Dawna dyrekcja kopalni, Knurów ul. Dworcowa 1 z 1912r.-1913r.,

b) Budynek portierni dawnej dyrekcji kopalni z około 1913r. - Knurów ul. Dworcowa 1 - obecnie budynek usługowy,

c) Gospoda Waluszków wraz z salą widowiskowo-gimnastyczną z około 1910r. - Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 12 - obecnie budynek usługowy,

d) Dawny hotel „Lorentz - Orlowski”, następnie Zakładowy Dom Kultury KWK Knurów z 1905r. - Knurów ul. 1 Maja 7 - obecnie budynek usługowy,

e) Dawna polska strażnica graniczna (urząd celny) z 1929r.-1931r. - Knurów ul. 1 Maja 66 - , obecnie budynek mieszkalny,

f) Dawny ratusz Gminy z 1928r.-1929r.– Knurów ul. Niepodległości 7, modernistyczny – obecnie podtrzymana funkcja administracyjna,

g) Dawny zespół szpitala spółki brackiej z 1912r.- ul. Niepodległości 6-8, modernizm - obecnie szpital w Knurowie sp. z o.o,

h) Dawny budynek administracyjny cegielni z około 1904r. - Knurów ul. Niepodległości 11 - obecnie Rozdzielnia Gazu Knurów,

i) Pozostałości zaplecza dawnego zajazdu z około 1920r. - Knurów ul. Niepodległości 120 - obecnie budynek usługowy,

j) Budynek Ochotniczej Straży Pożarnej z początku XX wieku przebudowany w II ćwierćwieczu XX w - Knurów ul. Wilsona 1 (skrzyżowanie z ul. 1 Maja), o cechach funkcjonalistycznych.

7. **Zabudowa mieszkaniowa – w tym dwory, wille, osiedla patronackie, zabudowa o charakterze wiejskim.**

Na terenie miejscowości nie zachowała się pierwotna wiejska zabudowa, która do połowy XIX wieku (tak jak większość wsi górnośląskich) była drewniana.

Zachowały się wyłącznie domy murowane, zbudowane z cegły. Wybudowano je jako wolnostojące, na rzucie prostokąta (część o wydłużonej formie), jako budynki jednokondygnacyjne ze strychem w partii poddasza (w części budynków w szczycie występują pomieszczenia mieszkalne), nakryte dwuspadowym dachem. Większość obiektów tego typu licowana jest cegłą. Tylko niektóre są otynkowane. Część została wtórnie otynkowana. Budynki te posiadają niezwykle skromny detal architektoniczny w formie gzymsów z ukośnie ułożonych cegieł. Prawdopodobnie wejścia do większości obiektów poprzedzone były dawniej drewnianym przedsionkiem, tzw. „laubą", która zazwyczaj występowała od strony podwórza. Najwięcej obiektów w typie wiejskim zachowało się na terenie Krywałdu. Do ciekawszych budynków tego typu zaliczamy domy przy: ul. Rybnickiej 30, ul. Powstańców 49 i Zwycięstwa 18 w Krywałdzie oraz przy ul. Zwycięstwa 87 w Szczygłowicach.

Występują również budynki mieszkalne o analogicznej formie i rzucie, lecz o większej bryle. Są to budynki dwukondygnacyjne, występujące jako ceglane (np. Knurów ul. Wilsona 114), albo jako tynkowane (np. Knurów ul. Niepodległości 97). Domy murowane z cegły, zazwyczaj licowane są cegłą (rzadko tynkowane), założone na rzucie prostokąta.

Innym rodzajem domów jednorodzinnych, tym razem o charakterze małomiasteczkowym są domy z facjatami. Są to budynki jednokondygnacjowe, z facjatą w partii strychu. Występują w dwóch podtypach: z facjatą umieszczoną na osi budynku (np. Krywałd ul. Rybnicka 58, Szczygłowice ul. Wojciecha Korfantego 10) i z facjatą występującą z boku budynku (np. Krywałd ul. dr. Henryka Jordana 6, Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 70).

Ostatnim typem zabudowy jednorodzinnej są budynki dwukondygnacyjne, otynkowane założone na rzucie zbliżonym do kwadratu, nakryte dachem czterospadowym np. plebania przy ul. Niepodległości 1 i dom przy ul. 1 Maja 20, oba w Knurowie).

W zabudowie mieszkaniowej istotna jest grupa domów jedno - lub kilkurodzinnych, krytych płaskimi dachami. Są to obiekty powstałe głównie w okresie międzywojennym. Zazwyczaj mają prostą kubiczną bryłę, wzbogaconą ewentualnie płaskim ryzalitem. Dekoracja jest niezwykle skromna. Ma formę prostych lub ceglanych gzymsów (z ukośnie ułożonej cegły), podziały pasowe lub ramowe oraz czasami wieńczące elewację przyczółku w kształcie trójkąta, owalu, czy najczęściej niewysokiej, prostokątnej attyki. Występują w dwóch podtypach: jako budynki ceglane (np. Krywałd ul. Powstańców 47, Knurów ul. Niepodległości 65, Knurów ul. Wolności 19) lub otynkowane(np. Knurów ul. 1 Maja 58, Knurów ul. Wilsona 47, Knurów ul. Wolności 2).

Historyczna zabudowa dawnej wsi koncentrowała się wzdłuż środkowego biegu potoku Knurówka, przy obecnej ulicy ks. Alojzego Koziełka. Do pocz. XX wieku istniał dwór wraz z zabudowaniami dworskimi, zlokalizowany przy skrzyżowaniu dzisiejszej ulicy Dworcowej i 1 Maja (po północnej stronie).

W obrębie zabudowań dworskich w latach 1912-1913 wybudowany został budynek dyrekcji kopalni. Dawny dwór Paczyńskich z 1853 r., zwany powszechnie „Zomkiem", przebudowany został w latach 1913-1914 na willę dyrektora kopalni. Dwór wybudowany w typie willi włoskich, na rzucie litery „L" składał się z dwóch skrzydeł, z których dłuższe zakończone było niewysoką, czworoboczną wieżą. Po przebudowie w latach 1913-1914 na willę dyrektora kopalni budynek uzyskał formę stylu ok. 1800 r. Około 1985 r. przebudowano obiekt (do stanu obecnego), pozbawiając go charakterystycznych cech stylistycznych. Po II wojnie światowej

na terenie zabudowań dworskich mieściła się baza transportowa „Transgór”, obecnie zaś nowoczesna jednostka Ratowniczo-Gaśnicza Państwowej Straży Pożarnej.

Reprezentacyjny charakter miała dawna willa dyrekcji fabryki materiałów wybuchowych (od 1910 r. zwana „Lignose A.G.”) w Krywałdzie (ul. Zwycięstwa 28a). Willa kubaturowo zbliżona do pałacu, wybudowana została w 1906 r. Modernistyczną, silnie rozczłonkowaną bryłę urozmaicają liczne wieżyczki, wykusze, szczyty, ryzality i balkony. Pomimo walorów architektonicznych, ze względu na zły stan techniczny, obiekt w 2012 r. został rozebrany.

Knurów znany jest z nowoczesnej koncepcji zabudowy mieszkaniowej o charakterze patronackim. Zarząd Kopalni stanowiącej własność Skarbu Państwa w 1904 r. zwrócił się do słynnego urbanisty Karla Henriciego (lata 1842-1927) profesora architektury na Politechnice w Akwizgranie, autora wielu koncepcji rozbudowy historycznych miast niemieckich o zaprojektowanie tzw. III Kolonii, przeznaczonej dla górników budowanej kopalni. Henrici popularyzował budowę na obrzeżach wielkomiejskich osad o charakterze wiejskim określanych jako „ogrodowe przedmieścia”. W swoich projektach urbanistycznych nawiązywał do idei miasta-ogrodu Ebenezera Howarda. W koncepcji (w 1904-05 r. wykonał rysunki i studia) zaprojektował szereg budowli publicznych (kościół z plebanią, budynek zarządu dóbr, urzędy: policję i pocztę, aptekę, gospodę, sklep, łaźnię, pralnię, rzeźnię, trzy szkoły, ochronkę dla dzieci, kąpielisko, targowisko, szpital oraz cmentarz). Budowle publiczne miały być otoczone zabudową mieszkalną. Architekt planował wzniesienie zróżnicowanych typów domów – jedno, dwu i wielorodzinnych. Domy miały różnić się wielkością, posadowieniem, bryłami oraz kształtem dachów. Malowniczości założeniu nadawały układy krętych dróg, wydłużone perspektywy uliczne, występujące ku przodowi pojedyncze budowle, skwery oraz ogródki przynależne do każdego domku.

Koncepcja słynnego architekta została tylko częściowo zrealizowana, choć uważa się, że rysunki Henriciego miały mieć charakter modelu, według którego lokalni budowniczowie dostosowywali realizacyjne projekty na miejscu.

W latach 1904-1922 na obszarze niewielkiej wsi zaprojektowano kilka kolonii domów dla górników i urzędników górniczych. Już w rok po rozpoczęciu budowy kopalni, Zarząd wystąpił o zezwolenie (1904 r.) na budowę I Kolonii robotniczej. W miesiącach marzec-czerwiec 1904 r. wybudowano próbny 4-rodzinny budynek przy ul. Niepodległości 1. Od września 1904 r. do czerwca 1905 r. zrealizowano 9 dalszych budynków 4-rodzinnych w trzech typach, przy obecnej ulicy Sokoła i ulicy dr. Floriana Ogana. Kolonia ta (prócz domu przy ul. Niepodległości 1) została zburzona w latach 70-80 ubiegłego wieku.

W tym samym okresie (lata 1904-1906) wybudowano 19 budynków dwurodzinnych I Kolonii urzędniczej dla wyższego i średniego dozoru górniczego, przy ulicy Dworcowej (zachowane domy nr : 29, 30, 31, 32, 33, 34).

W ciągu następnych dwóch lat (1908-1909) zrealizowano dwie następne kolonie: II Robotniczą i II Kolonię urzędniczą. Kolonię robotniczą wybudowano przy ulicy ks. Alojzego Koziełka (zachowane domy nr : 38, 40, 42, 46). Kolonia urzędnicza II obejmowała zachowane do dnia dzisiejszego w komplecie 8 budynków przy ulicy Dworcowej (nr: 2, 4, 6, 8, 10) i ulicy Pocztowej (nr: 1, 6, 8).

Najsłynniejszą III Kolonię robotniczą obejmującą 90 budynków zbudowano na obszarze 14 zamkniętych zespołów (wydzielonych parkanami) w latach 1909-1914. Powstała ona przy ulicach: Konstantego Damrota 1; ul. Dworcowej 7, 9, 11, 12 (poczta), 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27; ul. Józefa Janty 1, 2, 3; ul. Mikołaja Kopernika 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ul. Tadeusza Kościuszki 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ul. Karola Miarki 1, 2, 3, 4, 5, 6; ul. Adama Mickiewicza 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17; ul. Ogrodowej 2; ul. Stanisława Poniatowskiego 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10; ul. Henryka Sienkiewicza 1, 2, 3, 4 oraz ul. Antoniego Słoniny 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25, 27.

Czwarta, ostatnia Kolonia robotnicza w Knurowie wybudowana została w latach 1920-1922 i objęła ponad 20 czterorodzinnych budynków mieszkalnych przy ulicy: Dworcowej 14, 16; Pocztowej 3, 5, 7, 9, 11; Bolesława Prusa 2, 4, 13; Spółdzielczej 1, 2, 4 oraz Żwirki i Wigury 1, 2, 3, 3A, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14. Wówczas to zrealizowano niektóre wskazane przez Henriciego budowle publiczne, o charakterze handlowo-usługowym: konsum (powstały wcześniej, bo w 1916 r.), pralnię z łaźnią, piekarnię i gospodę oraz we wcześniejszym okresie na terenie kolonii III – szkołę, pocztę i ochronkę dla dzieci.

Kolonia robotnicza III w Knurowie jest przykładem zastosowania nowoczesnej myśli urbanistycznej w nowym układzie przestrzennym. Budowniczowie zrealizowali nowoczesne idee urbanistyczne Henriciego, projektując typ skromnego wiejskiego domu z ogrodem, nawiązujący do angielskiego „cottage”. Cechą charakterystyczną budynków III i IV kolonii robotniczej jest prostota architektury i malowniczość założenia urbanistycznego. Zespół kolonii robotniczych i urzędniczych w Knurowie charakteryzuje się dużymi wartościami zabytkowymi. Należy do nielicznych zachowanych niemal w niezmienionym kształcie do dnia dzisiejszego układów urbanistycznych.

Obok kolonii robotniczych i urzędniczych związanych z kopalnią węgla kamiennego powstawały pojedyncze budynki wielorodzinne (typu familijnego) związane z zakładami przemysłowymi. Są to obiekty związane z koleją (dwa 6- rodzinne domy w Knurowie przy ul. Dworcowej 40 i 42 oraz dwa w Szczygłowicach przy ul. Piotra Ściegiennego 6) i z fabryką materiałów wybuchowych (tzw. prochownią), późniejszą Lignozą w Krywałdzie (trzy budynki przy ul. Zwycięstwa 30, 32 i 34). Prawdopodobnie z fabryką prochu związany jest również dom wielorodzinny przy ul. Zwycięstwa 26. W Krywałdzie wiele analogii z budynkami przy ul. Zwycięstwa 30 i 32 (wg literatury związane z prochownią) posiadają domy obok, przy ul. Zwycięstwa 16, 18, 20, 22, które częściowo zostały przekształcone poprzez otynkowanie. Być może obiekty te również powstały z inicjatywy zarządu fabryki materiałów wybuchowych w Krywałdzie. Do ciekawszych budynków wielorodzinnych należą dwa analogiczne domy familijne przy ul. Wilsona 39 i 41 w Knurowie, dom przy ul. Szybowej 85 w Szczygłowicach, budynek przy ul. Feliksa Michalskiego 33 w Krywałdzie oraz tzw. „apostolok" przy ul. Wilsona 21 w Knurowie. Część z budynków wielorodzinnych wybudowana została przez prywatne osoby, z założeniem wynajmu. Do takich obiektów zaliczyć możemy m.in. domy przy Wolności 17 i 27, czy ul. ks. Alojzego Koziełka 19, wszystkie w Knurowie.

Na terenie Knurowa występują także wille posiadające bardziej dopracowaną architekturę. Najwybitniejszą budowlą o znaczeniu regionalnym była willa przy ul. Zwycięstwa 28a w Krywałdzie. Ciekawsze, urozmaicone bryły ma także kilka willi wybudowanych w okresie od początku XX wieku do czasów I wojny światowej: Hermana Machoczka przy ul. 1 Maja 45 w Knurowie (obecnie Dom Wsparcia - MOPS), willa dyrektora fabryki materiałów wybuchowych przy ul. Zwycięstwa 45 w Krywałdzie, wille przy ul. Feliksa Michalskiego 26 i 29 tamże, czy przy ul. Niepodległości 102 w Knurowie.

W Knurowie znaleźć można także kilka reprezentacyjnych funkcjonalistycznych willi, wybudowanych w latach 30 XX wieku, posiadających proste bryły, nakryte płaskimi dachami (ul. 1 Maja 4, 42 i 46, ul. Niepodległości 27 – willa dr Bodnara).

Obiekty dworów, reprezentacyjnych willi o charakterze pałacowym:

a) Dawny dwór Paczyńskich, następnie willa dyrektora kopalni, obecnie siedziba Stowarzyszenia NOT. ul. Dworcowa 3a, 1853r., 1913r.-1914r. (przebudowa) i ok. 1985r. (aranżacja);

Kamienice:

Obiekty o zróżnicowanych gabarytach, rzutach; tynkowane lub ceglane z detalem architektonicznym, zaprojektowane indywidualnie. Występują w stylistyce historycznej, secesyjnej lub modernistycznej zazwyczaj z detalem architektonicznym. Bryły dwu- lub trójkondygnacjowe. Występują zazwyczaj w zwartej zabudowie. W części obiektów na parterze - funkcje usługowe (głównie sklepy):

a) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 10 – z ok.1905r.-1915r.,

b) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 12 – z ok. 1900r.-1915r.,

c) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 14 – z lat 30. XX wieku,

d) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 16 – z ok. 1905r., nadbudowa z lat 30 XX wieku,

e) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 17 – z I ćwierćwiecza XX wieku,

f) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 18 – z ok. 1905r. -1915r.,

g) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 19 – z ok. 1910r.-1925r.,

h) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 21 – z ok. 1900r.-1915r.,

i) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 23 – z ok. 1910r.-1925r.,

j) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 46 – z 1903r.,

k) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Zwycięstwa 37 – z ok. 1905r.,

l) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 17 – z ok. 1920r.-1935r.,

m) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 32 – z ok. 1910r.,

n) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 34 – z ok. 1910r.,

o) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 36 – z ok. 1910r.,

p) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 52 – z ok. 1900r.-1920r.,

r) Kamienica z piekarnią – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 60 – z ok. 1900r.-1915r.,

s) Kamienica – Knurów ul. Jana Kwitka 8 – z ok. 1905r.-1915r.,

t) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Zwycięstwa 66 – z lat 30. XX wieku,

u) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 2 – z ok. 1900r.-1910r.,

w) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 6 – z ok. 1900r.-1915r.,

y) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 48 – z ok. 1900r.-1915r.,

z) Budynek usługowo-mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 69 – z ok. 1905r.-1915r.,

aa) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 31 – z ok. 1905r.-1915r .

Kolonie robotnicze i urzędnicze (patronackie) związane z kopalnią węgla kamiennego:

KOLONIA ROBOTNICZA I – z 1904r.:

a) ul. Niepodległości 2 / ul. dr. Floriana Ogana – po pożarze w trakcie rozbiórki;

KOLONIA ROBOTNICZA II (domy wielorodzinne) – z 1908r.÷1909r.:

a) ul. ks. Alojzego Koziełka 38, 40, 42, 46;

KOLONIA ROBOTNICZA III (domy wielorodzinne) – z 1909r.÷1914r.:

a) ul. Konstantego Damrota 1,

b) ul. Dworcowa 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27,

c) ul. Józefa Janty 1, 2, 3,

d) ul. Mikołaja Kopernika 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10,

e) ul. Tadeusza Kościuszki 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10,

f) ul. Karola Miarki 1, 2, 3, 4, 5, 6,

g) ul. Adama Mickiewicza 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17,

h) ul. Ogrodowa 2,

i) ul. Stanisława Poniatowskiego 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10,

j) ul. Henryka Sienkiewicza 1, 2, 3, 4,

k) ul. Antoniego Słoniny 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25, 27;

KOLONIA ROBOTNICZA IV (domy 4-rodzinne) – z 1920r.÷1922r.,

a) ul. Dworcowa 14, 16,

b) ul. Pocztowa 3, 5, 7, 9, 11,

c) ul. Bolesława Prusa 2, 4, 13,

d) ul. Spółdzielcza 1, 2, 4,

e) ul. Żwirki i Wigury 1, 2, 3, 3A, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14,

KOLONIA URZĘDNICZA I (domy 2-rodzinne) – z 1904r.÷1906r.:

a) ul. Dworcowa 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36 z 1914r.;

KOLONIA URZĘDNICZA II (domy 4 i 2 rodzinne) - z 1908r.÷1909r.:

a) ul. Dworcowa 2, 4, 6, 8, 10, 12,

b) ul. Pocztowa 1, 6, 8.

Inne budynki wielorodzinne budownictwa typu familijnego:

ZWIĄZANE Z KOLEJĄ:

a) Budynek mieszkalny 6-rodzinny dla pracowników kolei – Knurów ul. Dworcowa 40 – z ok. 1906r.÷1909r.,

b) Budynek mieszkalny 6-rodzinny dla pracowników kolei – Knurów ul. Dworcowa 42 – z ok. 1906r.÷1909r.,

c) Budynek mieszkalny wielorodzinny dla pracowników kolei – Szczygłowice ul. Piotra Ściegiennego 6 – z ok. 1910r.,

ZWIĄZANE Z FABRYKĄ MATERIAŁÓW WYBUCHOWYCH (PROCHOWNIĄ), PÓŹNIEJSZĄ LIGNOZĄ:

a) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Zwycięstwa 30 – z ok. 1896r.÷1908r.,

b) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Zwycięstwa 32 – z ok. 1896r.÷1908r.,

c) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Zwycięstwa 34 – z 1908r.,

INNE BUDYNKI WIELORODZINNE:

a) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. ks. Alojzego Koziełka 19 – z ok. 1900r.÷1915r.,

b) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. ks. Alojzego Koziełka 75 – z przełomu XIX/XX wieku,

c) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. ks. Alojzego Koziełka 83-85,

d) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Niepodległości 32 – z przełomu XIX/XX wieku,

e) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Niepodległości 40 – z ok. 1900r.÷1915r.,

f) Budynek mieszkalny wielorodzinny tzw. „apostolok" – Knurów, ul. Wilsona 21 – z lat 30 XX wieku,

g) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wilsona 93 – z ok. 1910r.÷1930r.,

h) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wolności 17 – z ok. 1900r.÷1915r.,

i) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wolności 27 – z ok. 1900r.÷1915r.,

j) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wolności 39 – z ok. 1910r.÷1925r.,

k) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wolności 41 – z ok. 1910r. ÷1925r.,

l) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Knurów, ul. Wolności 44 – z ok. 1900r.÷1915r.,

m) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 33 – z lat 20÷30 XX wieku,

n) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 68 – z lat 20÷30 XX wieku,

o) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Krywałd ul. Zwycięstwa 26 – z ok. 1900r.÷1915r.,

p) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Szczygłowice, ul. Książenicka 2 – z ok. XIX÷ I ćwierćwiecza XX wieku,

r) Budynek mieszkalny wielorodzinny – Szczygłowice ul. Szybowa 85 – z ok. 1900r.÷1915r .

Budynki jednorodzinne, dwurodzinne:

WILLE:

a) Willa krawca - Knurów ul. 1 Maja 4 – z lat 30 XX wieku,

b) Budynek mieszkalny - Knurów ul. 1 Maja 42 – z lat 20÷30 XX wieku,

c) Willa Machoczka - Knurów ul. 1 Maja 45 – z pocz. XX wieku,

d) Budynek mieszkalny - Knurów ul. 1 Maja 46 – z lat 30 XX wieku,

e) Willa dr Bodnara - Knurów ul. Niepodległości 27 – z lat 30 XX wieku,

f) Willa, obecnie budynek mieszkalno-usługowy - Knurów ul. Niepodległości 102 – z ok. 1905r.÷1915r.,

g) Budynek mieszkalny - Knurów ul. Niepodległości 103 – z II ćwierćwiecza XX wieku,

h) Willa - Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 29 – z ok. 1910r.÷1925r.,

i) Willa - Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 26 – z I ćwierćwiecza XX wieku,

j) Willa dyrektora fabryki materiałów wybuchowych, obecnie budynek mieszkalny - Krywałd ul. Zwycięstwa 45 – z ok. 1910r.,

BUDYNKI JEDNORODZINNE O CHARAKTERZE WIEJSKIM:

Domy murowane z cegły, zazwyczaj licowane cegłą, rzadziej tynkowane, na rzucie prostokąta, jednokondygnacjowe ze strychem w partii poddasza, nakryte dwuspadowym dachem.

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 81 – z I ćw. XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Ignacego Paderewskiego 1 – z I ćw. XX wieku,

c) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 94 – z ok. 1900r.÷1915r.,

d) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 125 – z ok. 1900r.÷1915r.,

e) Budynek mieszkalny (w zespole wraz z budynkiem gospodarczym) – Knurów ul. Wzgórze 15 – z I ćw. XX wieku,

f) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wzgórze 18 – z I ćw. XX wieku,

g) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Bojowa 21 – z ok. 1900r.÷1915r.,

h) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 12 – z ok. 1900r.÷1915r.,

i) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 35 – z ok. 1900r.÷1915r.,

j) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 49 – z ok. 1900r.÷1915r.,

k) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 50 – z ok. 1900r.÷1915r.,

l) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Rybnicka 30 – z ok. 1900r.÷1915r.,

m) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 16 – z ok. 1900r.÷1915r.,

n) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 18 – z ok. 1900r.÷1915r.,

o) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 20 – z ok. 1900r.÷1915r.,

p) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 22 – z ok. 1900r.÷1915r.,

r) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 25 – z ok. 1900r.÷1915r.,

s) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 29 – z I ćw. XX wieku,

t) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 31 – z I ćw. XX wieku,

u) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 35 – z ok. 1900r.÷1915r.,

w) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 36 – z przełomu XIX/XX wieku,

y) Budynek mieszkalny – Szczygłowice ul. Wojciecha Korfantego 2 – z ok. 1900r.÷1915r.,

z) Budynek mieszkalny (w zespole wraz z wolnostojącym budynkiem gospodarczym) – Szczygłowice ul. Piotra Ściegiennego 10 – z ok. 1900r.÷1920r.,

aa) Budynek mieszkalny – Szczygłowice ul. Zwycięstwa 53 – z ok. 1900r.÷1915r.,

ab) Budynek mieszkalny (w zespole wraz z wolnostojącym budynkiem gospodarczym) – Szczygłowice ul. Zwycięstwa 55 – z ok. 1900r.÷1915r.,

ac) Budynek mieszkalny (w zespole wraz z wolnostojącym budynkiem gospodarczym) – Szczygłowice ul. Zwycięstwa 63 – z I ćw. XX wieku,

ad) Budynek mieszkalny – Szczygłowice ul. Zwycięstwa 87 – z ok. 1915r .

DOMY MIESZKALNE DWUKONDYGNACYJNE:

Domy murowane z cegły, głównie licowane cegłą, rzadziej tynkowane, na rzucie prostokąta, dwukondygnacyjne ze strychem w partii poddasza, nakryte dwuspadowym dachem.

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 66 – z I ćw. XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 97 – z I ćw. XX wieku,

c) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 29 – z ok. 1900r.÷1915r.,

d) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 34 – z ok. 1900r.÷1915r.,

e) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 114 – z ok. 1900r.÷1915r.,

f) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Stawowa 3 – z ok. 1900r.÷1915r.,

g) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa – z ok. 1900r.÷1915r.,

h) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 24 – z 1906r.

DOMY MIESZKALNE Z FACJATĄ:

Domy murowane z cegły, zazwyczaj licowane cegłą (rzadko tynkowane), na rzucie prostokąta, jednokondygnacyjne z facjatą w partii strychu.

Z facjatą na osi budynku:

a) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 52 – z I ćw. XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Rybnicka 58 – z I ćw. XX wieku,

c) Budynek mieszkalny – Szczygłowice ul. Wojciecha Korfantego 10 – z ok. 1910r.÷1925r.;

Z facjatą zlokalizowaną niesymetrycznie z boku budynku:

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. ks. Alojzego Koziełka 70 – z I ćw. XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 22 – z ok. 1905r.÷1925r.,

c) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. dr. Henryka Jordana 6,

d) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 25 – z ok. 1910r.÷1920r.,

e) Budynek mieszkalny – Szczygłowice ul. Zwycięstwa 67 – z ok. 1920r.÷1940r.;

DOMY MIESZKALNE Z DACHEM CZTEROSPADOWYM:

Domy murowane, dwukondygnacyjne, otynkowane założone na rzucie zbliżonym do kwadratu, nakryte dachem czterospadowym

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 20 – z ok. 1910r.÷1930r.,

b) Budynek mieszkalny (probostwo) – Knurów ul. Niepodległości 1 – z 1929r.,

c) . Budynek mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 22 – z ok. 1910r.÷1930r.,

d) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Stawowa 4 – z I ćw. XX wieku

Domy jedno lub kilkurodzinne kryte płaskimi dachami:

Budynki murowane, o prostej, kubicznej bryle, czasami wzbogaconej płaskim ryzalitem. Dekoracja skromna, w formie prostych lub ceglanych gzymsów (z ukośnie ułożonej cegły), podziałów pasowych lub ramowych, czy wieńczącego elewację przyczółka w kształcie trójkąta, owalu oraz najczęściej niewysokiej, prostokątnej attyki.

CEGLANE:

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Maja 52 – z I ćw. XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 64 – z II ćw. XX wieku,

c) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Niepodległości 59a – z lat 30 XX wieku,

d) Budynek mieszkalno-usługowy – Knurów ul. Niepodległości 65 – z lat 30 XX wieku,

e) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 112 – z lat 30 XX wieku,

f) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 19 – z ok. 1900r.÷1915r.,

g) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Bojowa 10 – z 1933r.,

h) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. dr. Henryka Jordana 14 – z lat 30 XX wieku,

i) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Feliksa Michalskiego 14 – z lat 30 XX wieku,

j) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 24 – z 1920r.÷1930r.,

k) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 35 – z lat 30 XX wieku,

l) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Powstańców 47 – z lat 30 XX wieku,

m) Budynek mieszkalny – Krywałd ul. Zwycięstwa 33 – z lat 30 XX wieku,

OTYNKOWANE:

a) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Koziołka 21 – z lat 30 XX wieku,

b) Budynek mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 14 – z lat 30 XX wieku,

c) Budynek mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 36 – z lat 30 XX wieku,

d) Budynek mieszkalny – Knurów ul. 1 Maja 58 – z lat 30 XX wieku,

e) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Henryka Sienkiewicza 36 – z II ćw. XX wieku,

f) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 6 – z lat 30 XX wieku,

g) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 35 – z lat 30 XX wieku,

h) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 47 – z lat 30 XX wieku,

i) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wilsona 109 – z lat 30 XX wieku,

j) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 2 – z lat 30 XX wieku,

k) Budynek mieszkalny – Knurów ul. Wolności 5 – z lat 30 XX wieku

8. **Zieleń zabytkowa**

Knurów leży na terenie Wyżyny Śląskiej, na wysokości około 240 - 255 m n.p.m. Największym ciekiem wodnym jest rzeka Bierawka, która uchodzi do Odry, a w okolicach miasta zbiera wody mniejszych potoków: Knurówki, Potoku Krywałdzkiego i Szczygłowickiego. Lasy zajmują znaczną część dzisiejszego miasta. Wśród siedlisk przeważają grądy subkontynentalne lipowo – dębowo – grabowe, jednak z dużym udziałem łęgów. Dużą wartość posiadają kompleksy leśne w okolicach Szczygłowic, z licznymi uroczyskami.

Na obszarze gminy można określić kilka typów historycznych, intencjonalnych kompozycji zieleni. Podobnie jak w pozostałej części województwa większość z nich powstała pomiędzy połową XIX wieku, a latami 30. XX wieku. Kształtowano je, w oparciu o pierwotne zadrzewienia, wielokrotnie przekształcając w miarę zmian trendów ogrodniczych. Ma to związek - z jednej strony z napływem odmiennej kulturowo magnaterii przemysłowej pragnącej nobilitować swoje pochodzenie przez tworzenie neostylowych rezydencji, a także z powszechnym przyjęciem filozofii romantyzmu, zaś z drugiej z żywą tradycją miejscową. W sytuacjach, kiedy tradycja miejsca była słabsza lub też nie istniała, poszczególne kompozycje odzwierciedlają przede wszystkim terytorialne związki emocjonalne fundatorów oraz ich powiązania gospodarcze. Związki te w znacznym stopniu odpowiadają zasięgom terytorialnym poszczególnych zaborów i są szczególnie widoczne w obrębie zaboru pruskiego i austriackiego. Prusko- niemieckie pochodzenie niemal wszystkich właścicieli zachodnich terenów województwa śląskiego spowodowało zakładanie przez nich parków z wyraźnym piętnem szkoły berlińskiej. Nie wszystkie kompozycje parkowe można wiązać bezpośrednio z konkretnymi szkołami sztuki ogrodowej, a to ze względu na znaczne przekształcenia dokonane w XX wieku.

Wśród kompozycji parkowych gminy można wyróżnić pozostałości:

1) **Dworskie lub willowe** - formowane w sąsiedztwie dworów w wieku XVIII i XIX oraz późniejszych willi. Z reguły są to niewielkich rozmiarów obszary o kompozycji krajobrazowej ze słabo rozbudowanym programem i mało urozmaiconym zestawem gatunków drzew i krzewów np.:

   a) Dawny park przy dworze z 1853 r. – Knurów (ul. Dworcowa 1÷3). Pierwotna kompozycja jest obecnie nieczytelna, gdyż została silnie przekształcona. Dawny dwór został w 1914 r. przebudowany na willę dyrektora kopalni (obecnie klub NOT), a na terenie dawnego parku wybudowano budynek Dyrekcji Kopalni. Park rozciąga się wzdłuż ulicy Dworcowej jako forma zbliżona do wydłużonego prostokąta. Najstarsza część przy dawnym dworze może pochodzić z połowy XIX wieku Obecnie jest to kompozycja krajobrazowa o charakterze swobodnym, z elementami modernistycznymi w otoczeniu willi.

   b) Ogród willowy z początku XX wieku – Knurów, ul. ks. Alojzego Koziełka 6;

2) **Ogólnodostępne** – zakładane z myślą o korzystaniu z nich przez ludność miejscową, powstające - w przypadku Knurowa - w znakomitej swojej części w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku: np.:

   a) Park miejski przy dawnym hotelu (ul. 1-go Maja) z początku XX wieku. Najstarsza część przy dawnym hotelu może pochodzić z przełomu wieków XIX i XX. Obecnie jest to kompozycja krajobrazowa o charakterze swobodnym położona na terenie lekko opadającym od strony ulicy 1-go Maja w głąb terenu;

   b) Fragmentarycznie zachowana dawna aleja dojazdowa do kopalni z początku XX wieku – Knurów, ul. Kopalniana;

   c) Zieleniec miejski z początku XX wieku – Knurów, ul. ks. Alojzego Koziełka / Dworcowa.

3) **Zieleńce osiedlowe** – zakładane jako przestrzenie wspólne dla całego osiedla lub jego części. Towarzyszyły im zielone enklawy związane z boiskami sportowymi (Turmplatz): np.: stadion przy ul. Dworcowej w Knurowie, stadion przy ul. Zwycięstwa w Krywałdzie.

4) **Parki** związane z budynkami użyteczności publicznej – zakładane jako przestrzenie dla określonej grupy społecznej. Zwykle posiadały charakter krajobrazowy swobodny. W Knurowie takimi terenami, o różnym stopniu dewastacji, są m.in.:

   a) Zieleń przy dworcu kolejowym i wieży ciśnień z początku XX wieku – Knurów, ul. Dworcowa 44,

   b) Ogród przy probostwie z lat 30. XX wieku – Knurów, ul. Niepodległości 1,

   c) Zieleń przy dawnym kościele z lat 30. XX wieku – Knurów, ul. Niepodległości 3,

   d) Park szpitalny z lat 20. XX wieku – Knurów, ul. Niepodległości 6 ÷ 8,

e) Zieleniec z 2 połowy XX wieku przy Ratuszu – Knurów, ul. Niepodległości 7,

f) Zieleń przy kościele p.w. św. Cyryla i św. Metodego z początku XX wieku – Knurów, ul. Niepodległości 1,

g) Zieleń przy fabryce ERG (Lignoza) z początku XX wieku – Krywałd, ul. Zwycięstwa,

h) Zieleń przy dawnej Dyrekcji Zakładów Tworzyw Sztucznych (Lignoza) z początku XX wieku – Krywałd, ul. Zwycięstwa 28.

5) **Zieleń cmentarna** – podobne tendencje, jak w kompozycji parków rządziły na początku XX wieku układami zieleni cmentarnej w gminie Knurów. Zasadniczo cmentarze komponowano ze szpalerami obwodowymi, granicznymi, złożonymi głównie z lip drobnolistnych Tilia cordata (cmentarz przy ul. 1 Maja w Knurowie) oraz klonów srebrzystych Acer saccharinum (cmentarz przy ul. Słonecznej w Szczygłowicach). W późniejszych latach, tj. w drugiej połowie XX oraz na początku XXI wieku kompozycje ubożeją. Cmentarze – parki przekształcają się w nekropolie obsadzane jedynie obwodowo krzewami zimozielonymi, głównie żywotnikami zachodnimi Thuja occidentalis.

a) Cmentarz parafialny z przełomu XIX/XX wieku – Knurów, ul. Aleja Spacerowa,

b) Cmentarz parafialny z lat 20 XX wieku – Knurów, ul. 1. Maja,

c) Cmentarz parafialny z lat 50 XX wieku – Szczygłowice, ul. Słoneczna.

Z kolei wielowiekową tradycję miejsca w pełni odzwierciedlają historyczne kompozycje zieleni towarzyszące małej architekturze sakralnej. I podobnie jak w przypadku cmentarzy, w drugiej połowie XX wieku te wspaniałe „drzewa opiekuńcze" zostały zastąpione żywotnikami zachodnimi. Niestety w przypadku Knurowa obsadzenia pierwotne małej architektury nie zachowały się.

VI. KALENDARIUM (powstawania obiektów zabytkowych).

1. **Rozwój przemysłu (kopalnia, koksownia, prochownia):**

- **1875r**. (7. VIII) – kupiła Spółka „Gesellschaft der vereinigten Rheinisch-Westfälischen Pulverfabriken" od posiedzicieli dobra rycerskiego Szczygłowice, panów Guradze i Prinsheim parcelę leśną, a nazwaną „Krywałd", aby wybudować tu fabrykę prochu. Pozwolenie na wybudowanie **prochowni** otrzymała Spółka od władzy opolskiej 1września 1875r. i wprowadziła ja w życie w 1876 r.

- **1878r**. – prochownię kupiła wdowa po właścicielu fabryki w Reichenstein na Dolnym Śląsku pani Paulina Guttler z domu Kaufmann i rozszerzyła znacznie zakład, budując kompleks, oznaczony jako linia III.

- **1889r**. (1. XII.) – akt fundacji kapliczki przy boisku przez Pauline Guttler, jako dowód opieki nad załogą prochowni. Kapliczka została wybudowana w 1887 r.

- **1896r**. – odstąpiła firma Guttler prochownie krywałdzką firmie Oberschlesische Actiengesellschaft, która w latach **1900 – 1903** postawiła szereg budynków, tworzących nową linie IV. W **1902 r.** zdecydowano się na wyrób materiałów wybuchowych chloranowych pod nazwą „Silesia".

- **1908r**. – zbudowano **cechownię dla załogi prochowni**, służącą od 1921r. jako kaplica do odprawiania nabożeństw dla ludności krywałdzkiej. Ołtarz był prowizoryczny do 1930 r. Nowy ołtarz, według przepisów liturgicznych, skonstruował rzeźbiarz Paweł Kaiser z Rybnika (rodem z Rudna pow. gliwicki). Nowa i odpowiednia zakrystia została wybudowana w 1936 r.

- **1909r**. – zmienił się właściciel prochowni, którym została firma „Lignose A.G." z siedzibą w Berlinie. W tym roku rozpoczęto zakładanie sieci wodociągowej w prochowni. Wodę do kotłów czerpano z małej rzeczki, przechodzącej na linii IV przez fabrykę prochu.

- **1910r**. – kopalnia Dębieńsko zainstalowała w budynku prochowni, na linii I, transformator do dostarczenia prądu ze swej nowo wybudowanej centrali elektrycznej.

- **1911r**. – została rozpoczęta budowa fabryki materiałów wybuchowych saletrzano – amonowych powietrznych pod nazwą „Lignozyt".

- **1921r**. – pod koniec roku utworzyła się „Ost Lignose" Lignoza Wschodnia, obejmująca prochownie na terenie, który przypaść miał Polsce. W 1922 r. zmieniła się na „Polską Spółkę Akcyjną **Lignoza**" z kapitałem niemieckim. W 1923 r. wydzierżawiła prochownię w Krywałdzie, Bieruniu i Pniowcu od dotychczasowych właścicieli nowo powstała firma „Lignoza Spółka Akcyjna". 23 marca 1924 r. firma ta wykupiła od kapitału niemieckiego prochownię w Krywałdzie i odtąd kapitał „Lignozy" S.A. jest wyłącznie polski. Najtragiczniejszy wypadek, w zakładzie w Krywałdzie, zdarzył się 21 lipca 1921r., w wyniku którego straciło życie 19 pracowników. W tym samym roku, 13 grudnia, w wyniku eksplozji bębna mieszalniczego zginęło jeszcze 5 pracowników.

- W latach **1924 – 1929** „Lignoza” ulega znacznej modernizacji i rozbudowie. Dzięki temu staje się jednym z najnowocześniejszych tego rodzaju zakładów w Europie. Równocześnie wprowadzono szereg inwestycji, których celem było zwiększenie bezpieczeństwa pracy załogi.
- Na przełomie lat **1925 – 1926** zakład rozpoczął produkcję prochu lontowego i bezdymnego prochu myśliwskiego.
- W **1928** r. wprowadzona zostaje zmiana technologii produkcji saletrzano – amonowych materiałów wybuchowych, która umożliwia wzrost produkcji.
- Na przełomie lat **1930 – 1931** zapoczątkowano produkcję wyrobów pirotechniki widowiskowej.
- **1930 r.** – pod zarządem generalnego dyrektora prochowni T.Morawskiego i L.Szefera prochownia rozbudowuje się i modernizuje, stając na równi z najnowocześniejszymi tego rodzaju zakładami w innych krajach europejskich.
- **1933 r.** – zapada decyzja Dyrekcji Generalnej Lignozy stworzenia wytwórni materiałów plastycznych na podstawie własnych metod, opracowanych w Krywałdzie. Zainstalowano potrzebne do tego urządzenia i w końcu 1933r. rozpoczęto wyrób mieszanek do prasowania, które zostały wypuszczone na rynek pod nazwą „Silesit”, który wyrugował stopniowo z rynku krajowego produkty zagraniczne o wyrobionej marce, znane pod nazwą „Bakelitów”. W **1936r**. rozpoczęto produkcje żywic szlachetnych lanych, którym nadano nazwę „Silesitanów” i żywic technicznych czyli „Silesitoli”.
- W okresie okupacji hitlerowskiej podstawową produkcją krywałdzkiej „Lignozy” były górnicze środki strzałowe amonowo **–** saletrowe, a od **1941 r**. rozpoczęto produkcję materiału wybuchowego o nazwie „Donaryt”. Materiał ten przeznaczono do celów minerskich oraz do granatów ręcznych.
- **1945r**. (III.) – zmieniono nazwę „Lignozy” na Wytwórnię Chemiczną Nr 2 w Knurowie, która podlegała Zjednoczeniu Przemysłu Chemicznego Zagłębia Węglowego w Katowicach.
- **1953r**. **–** rozpoczęto produkcję wyrobów pirotechniki nawigacyjnej (pochodnie morskie, pływaki, rakiety spadochronowe i ratownicze).
- **1958r**. – do tego roku wytwórnia produkowała proch dla potrzeb górnictwa, ognie choinkowe, smołowany lont prochowy oraz detonujący lont pentrytowy. Na przełomie lat 1958 – 1960 uruchomiono produkcję materiałów elektroizolacyjnych – mikanitów.
- **1962r**. – uruchomiono produkcje styropianu samogasnącego, a tym samym wyeliminowano drogi import z Jugosławii.
- **1964r**. – zaniechano produkcji górniczych i skalnych materiałów wybuchowych, a w to miejsce rozpoczęto produkcję granulek styropianowych oraz wykładziny podłogowej.
- **1967r**. – uruchomiono produkcje polwinitów dla przemysłu kablowego.
- **1968r**. (1.I.) – powołano Zjednoczenie Przemysłu Tworzyw sztucznych „Erg” w Gliwicach, w skład którego weszła Wytwórnia Chemiczna nr 2 w Krywałdzie. W 1971 r. wytwórnia zostaje przemianowana na Zakład Tworzyw Sztucznych „Krywałd – Erg” w Knurowie.
- **1973r**. (31.VII.) – zatwierdzono lokalizację nowego zakładu w Żorach, w związku z coraz większymi szkodami górniczymi na terenie zakładu.
- **2007r**. (06.11.) – wykreślenie zakładu „Krywałd – Erg” w Knurowie z KRS-u.
- **1902r**. (7. IV.) – Skarb Państwa Pruskiego kupił dobra rycerskie Knurów i Czuchów, aby założyć kopalnię węgla. Dwór knurowski (376 ha) dzierżawił jeszcze Frenzel przez kilka lat. W 1880r. rozpoczęto szereg **wierceń** na terenie Knurowa celem stwierdzenia skarbów podziemnych, pokładów węgla kamiennego. Główny badawczy otwór Knurów I miał głębokości 1352 m. Następne otwory II – IV służyły do zgłoszenia nadań na węgiel. Dalsze otwory VI i VII pozwoliły już na pewne wyobrażenie sobie budowy geologicznej złóż węglowych Knurowa i tym samym na założenie kopalni. Następne otwory Knurów VI – IX służyły do zbadania dzisiejszej kopalni Foch. Geolodzy zwrócili uwagę, że w tym kierunku wychodzą ku powierzchni najważniejsze pokłady naszego zagłębia tzw. pokłady siodłowe. Wiercenia w sąsiednich gminach Czuchów – otwór głębokości 2239 m., wówczas najgłębszy na świecie – Krywałd i Szywałd pozwoliły dokładnie zbadać zaleganie warstw w Knurowie i okolicy i stanowią zarazem ważny element poznania **budowy geologicznej** całego zagłębia. Pole węglowe zalęgające w rejonie Knurowa podzielono na wschodnie i zachodnie.
- **1903r**. (1.V.) – zaczęto budowę prowizorycznych urządzeń na powierzchni, kotłowni, kuźni i warsztatów, a 15 czerwca zaczęto pogłębianie szybu.
- **1904r**. - w szybie natrafiono przy 214 m na góry węgla. Zaczęto wybijać szyb II.

- **1904r**. – dyrekcja kopalni zakupiła przy ul.Kościelnej teren, od gospodarzy Kwitka i Adamka, gdzie znajdowały się silne źródła i założyła stację wodną, jest to tzw. **stacja Kwitek**.

- **1905r**. - Szyb I pogłębiono do 463 m, a Szyb II pogłębiono do 383 m.

- **1906r**. (06.I.) - zakończono budowę Szybu I. Nazwano go „Von Velsen" od nazwiska pierwszego kierownika kopalni. I Kolonia robotnicza była zakończona.

- **1907r**. (4.XI.) – zaczęto budowę Szybu III, z powodu kurzawki przestano bić. W tym roku wybudowano **kotłownie I, dom dla zawiadowcy (obok apteki), cechownie, ochronkę** (obecne przedszkole przy ul.Ogana)**i dom robotniczy obok niej (** przy ul.Niepodległości 2).

- **1908r**. (19. VI.) – zaczęto Szyb IV o nazwie „Guido", (pole zachodnie) późniejszy „Foch". Węgiel eksploatowany z pola zachodniego był transportowany przekopem na głębokości 450 metrów na pole wschodnie i stąd wydobywano go na powierzchnię. Szyb nie służył jeszcze do wydobywania węgla.

- **1912r**. (20.III.) – na knurowskiej kopalni wybuchł strajk, z uwagi na niskie zarobki oraz złe warunki pracy. Górnicy żądali podwyżek płac. Trwający trzy dni strajk zakończył się dla strajkujących niepomyślnie. Dyrekcja zwolniła ich z pracy za złamanie kontraktu. Po pewnym czasie część zwolnionych górników ponownie przyjęto do pracy.

- **1912r**. **– 1914r.** – w tych latach wybudowano w III Kolonii 152 mieszkania robotnicze i 8 sypialni na 512 łóżek oraz domy urzędnicze oraz wybudowano dyrekcję kopalni.

- **1922r**. – na Górnym Śląsku, przyznanym Polsce, objął Skarb Państwa trzy kopalnie fiskalne: w Chorzowie, Bielszowicach i w Knurowie razem z koksownią i przekazał w dzierżawę Spółce z kapitałem polsko – francuskim pod nazwą: Polskie Kopalnie Skarbowe na Górnym Śląsku S.A., z siedzibą w Królewskiej Hucie (Chorzowie), znaną pod nazwą Skarboferm. Szyby nazwane dotąd „Von Velsen", na życzenie załogi zostały 17.IX.1922r., nazwane: „Piotr" (Szyb I) i „Paweł" (Szyb II). Szyb IV otrzymał imię „Foch", na cześć zwycięstwa w czasie pierwszej wojny światowej marszałka francuskiego Ferdynanda Focha. Szyb III był wówczas nieczynny.

- **1923r**. **÷ 1926r.** – w tych latach sytuacja ekonomiczna śląskiego robotnika ulegała stałemu pogorszeniu. Zarobki nie rosły proporcjonalnie do stale zwyżkujących cen artykułów pierwszej potrzeby. W **1924r.** – Dyrekcja „Skarbofermu", pomimo oporu załogi, wypowiedziała pracę wszystkim górnikom i urzędnikom, w liczbie 4213 osób, aby w 1925r. przyjąć do pracy tylko 1949 osób, ale już na nowych warunkach. Wskutek lepszej dyscypliny pracy wydobycie węgla wzrosło. Zredukowani pracownicy przez siedemnaście tygodni pobierali ustawowe wsparcie z funduszu dla bezrobotnych i z akcji państwowej pomocy dla bezrobotnych.

- **1926r**. (13.VIII) – uruchomiono piaskarnię, w zakupionym przez Skarboferme lesie, należącym do nadleśnictwa Szczygłowice, dla podsadzania wybranych pól na kopalni Piotr – Paweł i Foch. Pomiędzy kopalnią, a piaskarnią ułożono specjalny tor kolejowy.

- **1927r**. **– 1929r.** – następuje pewne krótkotrwałe ożywienie gospodarcze, czego dowodem może być wzrost produkcji węgla górnośląskiego.

- **1927r**. – pod koniec tego roku przebudowano i zmodernizowano Szyb Foch, a w styczniu 1928r. zaczęto wydobywać pierwszy węgiel z robót przygotowawczych. W lutym puszczono pierwszy filar w pokładzie Heinitz.

- **1928r**. – przystąpiono do budowy nowej kotłowni III, składającej się z dwóch nowoczesnych kotłów wysokoprężnych o powierzchni ogrzewalnej 200 m^2 każdy. Nową kotłownię uruchomiono w r. 1930, a kotłownię I częściowo zlikwidowano, natomiast kotłownia II służyła jako zapasowa.

- **1929r**. – **1935r.** – lata powszechnego, głębokiego i długotrwałego kryzysu ekonomicznego, który objął cały świat. Brak zbytu powodował spadek produkcji przede wszystkim w przemyśle Górnego Śląska. Na knurowskiej kopalni po wielkim kryzysie odnotowano pewne ożywienie gospodarcze, które przerwał wybuch drugiej wojny światowej. Kopalnia według danych „Skarbofermu" przez całe dwudziestolecie międzywojenne przynosiła straty. Jedną z podstawowych przyczyn ujemnego bilansu spółki były niekorzystne warunki geologiczne, które utrudniały eksploatację (duży nacisk górotworu, słaby strop, twardy węgiel oraz strome pokłady). Trudności te miały wpływ na bezpieczeństwo pracy, które z upływem czasu zaczęło odgrywać coraz większą rolę. Dlatego w czerwcu 1936 r. powstało Koło Bezpieczeństwa Pracy. Koło zajmowało się przede wszystkim profilaktyką, propagandą i szkoleniem w dziedzinie bezpieczeństwa pracy.

- **1939r**. (2.IX.) – kopalnia knurowska została przejęta przez niemiecki koncern górniczo – hutniczy „Preussag" z siedzibą w Zabrzu. Spółka ta kierowała kopalnią do końca marca 1940 r., czyli do czasu przejęcia komisarycznego nadzoru nad nią przez Zakłady Państwowe „Hermann Goering" z siedzibą w Katowicach. Wzrastające wydobycie spowodowało przebudowę kopalnianej bocznicy kolejowej.

- **1945r**. – od 26 stycznia, kiedy Armia Czerwona wkroczyła do Knurowa rozpoczęto prace zmierzające do zabezpieczenia unieruchomionej kopalni oraz jej stopniowego przywrócenia do ruchu. 15 lutego usunięto uszkodzenia linii 60 kW, łączącej Chorzów z Knurowem. Pełny dopływ energii elektrycznej uratował kopalnię przed zatopieniem. W akcji zabezpieczającej kopalnię brała udział grupa 73 górników, którzy nie liczyli godzin pracy, aby ratować swój zakład. Knurowska kopalnia została uruchomiona 15 lutego 1945 r . Wydobycie węgla wiąże się z ciągłą modernizacją i prowadzeniem nowych inwestycji na kopalni, która funkcjonuje do dnia dzisiejszego.
- **1913r**. - wybudowano **koksownię** z jedną baterią (60 pieców). Co rok budowano dalszą baterię, tak, że w r. 1917 były już w użytku cztery baterie z 240 piecami. Oprócz amoniaku wyrabiano smołę, benzol i naftalinę.
- **1925r**. – do tego roku koksownia była administrowana przez Dyrekcję Kopalni. **1 stycznia 1926r.** została utworzona odrębna administracja koksowni, którą zorganizował powołany na dyrektora koksowni inż. Eugeniusz Janiszewski, który pełnił tę funkcję do 1939 r .
- **1927r**. - **1929r.** – zburzono w **Koksowni** dwie najstarsze baterie pieców koksowych i na ich miejsce wybudowano nowoczesne baterie. Jedna bateria systemu „Davidson", a druga systemu „Becker". Koksownia produkuje koks hutniczy i gaz koksowniczy oraz produkty uboczne, takie jak: siarczan, smołę pogazową, benzol i naftalen.
- **1927r**. – wybudowano obok koksowni **fabrykę amoniaku syntetycznego**. W 1926 r. wybudowano halę fabryczną, halę warsztatu mechanicznego i postawiono zbiornik gazu. W 1927 r. dokonano montażu maszyn, aparatów i urządzeń pomocniczych. Prace montażowe prowadzone były pod nadzorem francuskich inżynierów. Uruchomienie fabryki nastąpiło 27 sierpnia 1927 r . Była to pierwsza w Polsce fabryka amoniaku syntetycznego. Koksownia i fabryka stanowiły jeden zakład, z odrębną od knurowskiej kopalni dyrekcją. Zakład ten nosił nazwę: „Polskie Kopalnie Skarbowe na Górnym Śląsku – Dyrekcja Zakładów w Knurowie". W czasie fabrykacji azotu otrzymywano czysty tlen o łącznej ilości ponad 4 tysięcy m^3, który gromadzono w stalowych butlach. Był on przeznaczony głównie do celów spawalniczych.
- **1945r**. (26.I.) – przystąpiono do zabezpieczenia pieców koksowniczych, a także innych urządzeń produkcyjnych zakładu. Hitlerowcy opuszczając Knurów wygasili i unieruchomili piece koksownicze. Wielu członków załogi w tym trudnym okresie wykazało się przywiązaniem i poszanowaniem swojego miejsca pracy. Nie liczyli godzin spędzonych przy zabezpieczaniu, a potem uruchamianiu zakładu. Koksownia wraz z Fabryką Amoniaku Syntetycznego stanowiły odrębne przedsiębiorstwo, które podlegało Zjednoczonym Zakładom Przemysłu Koksochemicznego w Zabrzu. Od 1 listopada 1945 r. utworzono firmę pod nazwą Koksownia i Zakłady Chemiczne „Knurów" w Knurowie.
- **1950r**. – w kwietniu fabryka Amoniaku Syntetycznego zostaje włączona do Zakładów Azotowych w Kędzierzynie, jako oddział zamiejscowy. Knurowska fabryka nie posiada osobowości prawnej, otrzymała ją w 1955r . Zakłady Przemysłu Azotowego „Knurów" przestały istnieć 1 stycznia 1964r .
- **1964r**. (1.I.) – na miejsce Zakładów Przemysłu Azotowego w Knurowie zostaje zlokalizowana baza remontowa polskiego koksownictwa, Przedsiębiorstwo Remontowe Urządzeń Koksowniczych (PRUK) „Koksorem". Większość obiektów produkcyjnych należało budować od podstaw. Równolegle z działalnością inwestycyjną i usługową realizowano plany socjalno – bytowe.
- **2006r**. (30.I.) – „Koksorem" został wykreślony z KRS-u.
- 1930r. – oddano do użytku wybudowany rurociąg z Bełku do Knurowa. Rurociąg posiadał ogólną długość 11 km i 155 m i składał się z rur drewnianych o średnicy 32 cm. Rura taka długości około 5 m wykonana była z 11 - 14 klepek z drzewa jodłowego i wzmocniona była żelaznym drutem. Władze niemieckie od **1943** r. prowadziły przyspieszoną modernizację wodociągu, wymieniając między innymi rury drewniane na rury stalowe o większej średnicy i szczelności, co zwiększyło przepustowość rurociągu.
- **1955r**. (21.III.) – zapadła decyzja specjalną uchwałą Ministra Górnictwa i Energetyki o budowie nowej kopalni KWK „Szczygłowice". Pierwsze wydobycie uzyskano 1 lipca 1961r.

2. **Działalność kościelna, oświatowa i społeczna**

- **1227r**. **– 1241r.** – Wielki Papież Grzegorz IX żądał w dekretach swoich, żeby każdy proboszcz miał u siebie kleryka, który śpiewał by z nim podczas mszy św. i mógł prowadzić szkołę. Obowiązek utrzymania kleryka został ogłoszony w diecezji wrocławskiej także w statutach diecezjalnych z **1446r.** W Knurowie jest pole należące do starej szkoły i organistówki, położone w środku wsi obok pola plebańskiego. Można przypuszczać, że w Knurowie już przy osadzeniu wsi na prawie magdeburskim około **1300r.** to pole przeznaczone było dla nauczyciela i organisty. Pierwszym znanym nauczycielem knurowskim był, wymieniony w wizytacji kościelnej z **1679r**., Wacław Skowronek. Nie był to już kleryk.

- **1599r**. – *kościół został wybudowany z drzewa, gontem kryty, na cześć św. Wawrzyńca, długości 27, szerokości 14 łokci z 2 oknami i tyluż drzwiami. Wewnątrz ciemny, ściany jednakowoż ozdobione malowidłami tajemnic Chrystusowych. Podłoga z cegieł, sufit taflowały. Zakrystia z drzewa. Także wieża dzwonnica z drzewa, na zachodzie do kościoła przyczepiona, w niej 2 dzwony, trzeci w sygnaturce nad dachem. Są 3 ołtarze poświęcone, pokryte obrusami i ozdobione starymi rzeźbami* – opis z protokołu wizytacji kościelnej w 1679r. Kościół został zamknięty w 1926r. dla użytku parafii z potrzeby gruntownego remontu. Stary kościół knurowski utrzymał się w takim stanie, jak jest opisany w 1679r., do r. 1935. Brak środków na remont sprawił, iż Rada Parafialna za zgodą władzy kościelnej odstąpiła zabytek miastu Chorzów. Kościół został rozebrany i 13.IX. 1935r. przeniesiony do miasta Chorzowa. Tam został odbudowany na górze Wolności (Redena) w 1936r . Ze starego kościoła knurowskiego cenne rzeźby, mianowicie figura Matki Boskiej z dzieciątkiem, pochodząca z około 1420r., św. Anny Samotrzeciej pochodząca z około 1400r., i rzeźba św.Wawrzyńca, pochodząca z około 1480 r., oddane zostały do Muzeum Śląskiego. Do Muzeum Śląskiego przekazano również obraz olejny Zmartwychwstanie Pańskie z około 1600 r . Krzyż drewniany z korpusem drewnianym i napisem R.1500, przeniesiony został ze starym kościołem do Chorzowa.
- **1679r**. – została wybudowana plebania, przez proboszcza Ks. Płonkę i służyła dla służby, uprawiającej rolę plebańską w Knurowie. W r. 1780 proboszcz Ks. Walenty Gawliczek wybudował „farkę" na własny koszt, jako jednoizbowy budynek drewniany pod strzechą. Plebania z 1679r. padła ofiara pożaru. „Farka" została rozebrana w **1935r.**
- **1719r**. – została wybudowana szkoła „na gruncie proboszczowskim w sąsiedztwie kościoła";
- **1810 - 1811r.** – wybudowano szkołę blisko cmentarza na gruncie organistowskim, ze szczytem zwróconym ku ul.Kościelnej (obecnie ul.Ks.Koziełka). Pod jedną strzechą była izba szkolna, mieszkanie nauczyciela i obora. Przez jedną sień przechodziła dziatwa szkolna, rodzina nauczyciela i – krowy i świnie.
- **1880r**. – przystąpiono do wybudowania nowej szkoły przy ul.Kościelnej. Wykonawcą był mistrz murarski Jaroszek.
- **1853r**. – został wybudowany zamek, właścicielem był porucznik Gustaw Paczyński.
- **1857r**. – została rozebrana wieża przy starym kościele knurowskim i wybudowana nowa wieża za cenę 278 talarów przez mistrza ciesielskiego Mateusza Pindura.
- **1895r**. – gospodarz Alojzy Golec założył czytelnię czyli wypożyczalnię książek polskich, pomimo represji ze strony aparatu policyjnego. Również rodzina Kroczków od 1902r. prowadzi czytelnię polską.
- **1903r**. (17.III.) – uchwaliły gminy Knurów i Krywałd rozwiązanie wspólnego Związku Szkolnego i utworzenie osobnego Związku Szkolnego dla Knurowa i osobnego dla Krywałdu. W 1904r. wyszedł dekret o założeniu Związku Szkolnego Krywałd i odłączenia Krywałdu od systemu szkolnego knurowskiego, do którego dzieci krywałdzkie należały od początku. Dzieci krywałdzkie dalej jednak musiały uczęszczać do szkoły knurowskiej aż do 1907r., kiedy to powstała nowa szkoła.
- **1903r**. – założono klasztor pod nazwą „ST. Paulus – stift" czyli Zakład św. Pawła. Klasztor założyły Siostry Służebniczki Panny Marii, w budynku, który ks. Paweł Horoba zaczął budować jako dom w Knurowie z zamysłem wybudowania plebani. Grunt pod budynek przy ul.Kościelnej oraz 7 mórg pola ofiarowała na ten cel wdowa Franciszka z Kozielskich Szulcowa.
- **1904r**. – założono ochronkę niemiecką dla dzieci przedszkolnych.
- **1905r**. – Ks. proboszcz Władysław Robota założył w Gierałtowicach Polski Związek Oświatowy.
- **1906r**. – powstała orkiestra kopalniana. Dyrygentem był muzyk pierwszorzędny Oppler. W **1924 r.** po wielkiej redukcji załogi, orkiestra została zlikwidowana, a w **1926 r.** za staraniem zawiadowcy kopalni inż. Lewalskiego odnowiona.
- **1907r**. – została wybudowana szkoła jednoklasowa z mieszkaniem dla nauczyciela. Otwarcie pierwszej szkoły w Krywałdzie nastąpiło dnia 16 października 1907 r. Grunt pod szkołę podarowała prochownia i dała gminie 1500 marek. Szkołę wybudował mistrz murarski Scheer za 20.013 marek.
- **1908r**. – założono Lesehalle (czytelnię niemiecką) z 461 książkami.
- **1909r**. **– 1910r.** – wybudowano nową szkołę w III Kolonii robotniczej o 10 klasach. W 1912r. wybudowano nowe skrzydło z 4 klasami. Dnia 15 listopada 1931r. odbyło się poświęcenie sztandaru szkolnego z wizerunkiem św. Stanisława Kostki. Szkole nadano imię Stanisława Kostki.
- **1912r**. – w domu Antoniego Słoniny utworzono tajne Towarzystwo Śpiewu „Jedność", które 6 września 1913 r. uzyskało urzędowe zarejestrowanie i zatwierdzenie u władz niemieckich.

- **1913r**. (13.VIII.) – nastąpiło zaprzysiężenie w Knurowie członków organizacji „Eleusis", której zwolennikami była przeważnie młodzież.

- **1913r**. (9.III.) – Zarząd Kościelny uchwalił kupno 5 mórg na cmentarz kościelny od posiedzicieli po 2000 marek za morgę. Pozwolenie rządowe zostało udzielone na piśmie dnia **27 marca 1913 r.** Krzyż cmentarny postawiono z marmuru śląskiego za cenę 1470 marek.

- **1914r**. – Ks. Robota założył Kasę Raiffeiseńską i Związek posiedzicieli domów i gruntów oraz wybudował Dom Związkowy, który służył Zjednoczeniu Zawodowemu Polskiemu jako lokal.

- **1914r**. (20.V.) – wyszedł z Kapituły Biskupiej dekret wskrzeszenia parafii knurowskiej, zatwierdzony 10 lipca1915 r. przez rząd. 7 lutego 1916 r. została reaktywowana knurowska parafia kościoła rzymsko – katolickiego pod wezwaniem Św. Wawrzyńca.

- **1919r**. – do początku tego roku był w Knurowie jeden system szkolny, 26 klas i 23 sił nauczycielskich. Do dyspozycji było 15 izb szkolnych.

- **1919r**. (19.III.) – powstaje w Knurowie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół". Organizacja ta dostarczała kadry kierownicze oraz członków tworzonym konspiracyjnie polskim organizacjom paramilitarnym, głównie Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska. POW ukonstytuował się na terenie Górnego Śląska 11 stycznia 1919 r.

- **1920r**. (8.IV.) – powstaje pierwsza męska drużyna harcerska , a w grudniu 1920 r. powstaje żeńska.

- **1922r**. – wyłoniło się w Knurowie, z Kółka Oświatowego im. Św. Jacka, które istniało na Górnym Śląsku w latach 1919 – 1924, Towarzystwo Czytelń Ludowych, zlokalizowane od 1931 r. w lokalu pralni kopalnianej. 3 maja 1924 r. została założona biblioteka w Krywałdzie, a w 1931r. otrzymała biblioteka od gminy lokal z całkowitym urządzeniem w starej szkole. Odtąd utrzymuje T.C.L. oprócz czytelni również świetlicę dla dzieci i młodzieży, urządza odczyty i akademie.

- **1923r**. – Ks. Karol Skupiń założył stowarzyszenia kościelne: Stowarzyszenie Mężów Katolickich, Młodzieży Polskiej i Pań Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo.

- **1924r**. (17.XI.) – Zarząd Kościelny uchwalił potrzebę budowy nowego kościoła i plebani. Patronat oświadczył niemożliwość zrealizowania tego planu z powodu ciężkiego kryzysu gospodarczego. Wobec tego zgodził się Zarząd Kościelny na zbudowanie kościoła tymczasowego, który patronat wystawił w końcu **1926 r.** kosztem 104.000zł.

- **1926r**. **÷ 1930r.** – dla celów sportowych młodzieży kopalnia utworzyła przy ul.Dworcowej boisko o powierzchni 19.000m^2 i powierzyła je K.S.Concordia, który Dyrekcja Generalna subwencjonuje. Przy boisku ustąpiła grunt dla strzelnicy, która wybudowana została staraniem Związku Podoficerów. Dyrekcja udziela lokale Lidze Morskiej i Kolonialnej, Stowarzyszeniu Miłośników i Muzyki, Harcerzom, a Towarzystwu Śpiewu i Towarzystwu Czytelni Ludowej w pralni oraz Sokołom w dawnym garażu samochodów przy kopalni. Dla innych towarzystw stawia do dyspozycji sale hotelu kopalnianego. Dyrekcja Generalna utrzymuje bibliotekę dla załogi, przydziela węgiel dla świetlic towarzystwom kulturalnym, a kuchnia kopalniana wydaje bezpłatnie obiady dla dokarmiania bezrobotnym.

- **1928r**. (31.V.) – Ks. prob. Alojzy Koziełek objął probostwo w Knurowie, zarządzając parafią pod wezwaniem św. Wawrzyńca i rozpoczął starania o wybudowanie kościoła w Knurowie.

- **1928r**. **– 1931r.** – Na budowę nowej szkoły kupiła gmina parcelę od kopalni przy ul.Wilsona, o powierzchni 16.190 m^2. Plan nowej szkoły wykonał inż. Olszewski, budowę prowadził Niedziela. Koszty budowy wynosiły około milion złotych. Gmina otrzymała subwencję w sumie 483.000 złotych. Dnia 11 października **1931 r**. nastąpiło poświecenie nowej szkoły. W nowej szkole, o kubaturze 17.472m^3, mieściło się: 12 klas, 4 sale specjalne (fizyczna, chemiczna, rysunkowa i robót ręcznych), kuchnia gospodarstwa domowego, kuchnia dla dożywiania dzieci, jadalnia, kotłownia, szatnia, biblioteka, łazienki z natryskami dla dzieci, pokój ordynacyjny dla lekarza, kancelaria dla kierownika, sala konferencyjna, gabinet dla nauczycielstwa. Na poddaszu było 8 pokoi pojedynczych; do gmachu szkoły dobudowana była hala gimnastyczna w rozmiarach 22,11x10,65m. Na korytarzach znajdowały się automatyczne studzienki do picia wody. We wszystkich salach podłogi były parkietowe, w korytarzach terazzo. Sale specjalne nowej szkoły służyły także potrzebom szkoły I. Szkoła II otrzymała imię Karola Miarki. W 1945 r. w szkole znajdował się obóz przejściowy, w którym gromadzono Górnoślązaków (głównie górników) przed deportacją w głąb ZSRR.

- **1929r**. – w porozumieniu z patronatem, obok kościoła tymczasowego, wybudowano plebanię z budynkiem gospodarczym, kosztem przeszło 150.000 zł. Ustawą z dnia 12 marca. 1932 r. Sejm zezwolił na sprzedaż gruntu o powierzchni 2.50 ha, Katolickiej Gminie Parafialnej w Knurowie na cele budowy kościoła. Grunt został zakupiony od Skarbu Państwa za cenę 5.012 zł. Pozwolenie nastąpiło

dnia **24 czerwca 1932 r**. Przy tym Gmina Kościelna zrzekła się wszelkich roszczeń odszkodowawczych z tytułu szkód górniczych, powstałych na odstąpionym jej przez Skarb Państwa obszarze.

- **1930r**. – w Krywałdzie wybudowano nową szkołę na koszt gminy Szczygłowice, bez jakiejkolwiek subwencji kosztem około 300.000 zł. Budowniczym był Piperek Józef z Czuchowa. Poświęcenie nowej szkoły nastąpiło 26 października 1930r. Nowa szkoła składała się z 4 klas, sali robót, kuchni gospodarczej, 2 pokoi pomocy naukowych, biblioteki, kancelarii, sali nauczycielskiej, łazienek i mieszkania tercjana. Od dnia 26 marca 1934r. urzęduje nauczycielka Marta Klozówna.

- **1934r**. (26.III.) – otwarto ochronkę w starej szkole w Krywałdzie, utrzymywaną przez Dyrekcję Kopalni, wychowującą dzieci pod kierownictwem Siostry ze Zgromadzenia Służebniczek P.Marii. Od 1936 r. Dyrekcja przyznała ochronce opiekę lekarską i zakupiła lampę kwarcową.

- **1935r**. (13.IX.) – uchwaliła Rada Parafialna, aby przyjąć, za zgodą patrona i Kurii Diecezjalnej, projekt architekta Henryka Grabca z Katowic – Piotrowic Śl., narysowany pod mottem: Z każdego miejsca widok na ołtarz. Budowę kościoła zaczęto uroczyście obchodem pierwszego wykopu ziemi na odpust św. Wawrzyńca dnia **8 sierpnia 1937** r., a poświęcenie nowego kościoła nastąpiło **13 lipca 1947r.** pod wezwaniem słowiańskich misjonarzy św. Cyryla i Metodego.

- **1953r**. – oddano do użytku nowe budynki Szkoły Górniczej przy ul.Szpitalnej.

- **1957r**. – rozpoczęto budowę kościoła w Szczygłowicach, a zakończono w 1960 r . Projektantem kościoła i jego wystroju był inż. Jacek Olbiński, a konstruktorem Karol Jaksa. Kościół został poświęcony 24 lipca 1960 r . Wybudowany kościół był filią parafii Wilcza. Samodzielna parafia została erygowana 27 listopada 1977r.

- **1964r**. (22.X.) – oddano do użytku nowy budynek Szkoły Podstawowej nr 4 w Szczygłowicach.

3. **Funkcjonowanie obiektów użyteczności publicznej i obiektów mieszkalnych.**

- **1892r**. – do tego roku obsługiwał Knurów listonosz wiejski z Szywałdu. 1 kwietnia **1892r**. uruchomiono w Knurowie pośrednictwo pocztowe, zależne od poczty szywałdzkiej. 1 kwietnia **1905 r.** zlikwidowano pośrednictwo i uruchomiono agencję pocztowo – telegraficzną. Pierwszym agentem pocztowym był Bismor Izydor, rolnik. Z powodu powiększenia się ruchu przemieniono agencję na urząd pocztowo – telegraficzny w końcu **1907** r . Urząd umieszczono w jednym z domów Kolonii III, do czasu przeniesienia 1 lipca **1913** r. do wybudowanego w **1912** r. budynku poczty przy ul.Dworcowej. Krywałd i Szczygłowice do 1910 r. obsługiwane były przez urząd pocztowy w Nieborowicach. Od **1910** r. w Szczygłowicach uruchomiono agencję pocztową. Po 1920 r. poczta w Szczygłowicach swoim zasięgiem objęła również Dolną i Górną Wilczę.

- **1906r**. (1.X.) – utworzono Posterunek Żandarmerii, który obejmował gminy Knurów i Krywałd. Od 1906 - 1921 r. był w Knurowie stale jeden żandarm konny. Oprócz żandarma w Knurowie, był od 1 kwietnia 1912r. jeden policjant komunalny, zaś od 1 kwietnia 1914 r. było dwóch policjantów. Po objęciu Górnego Śląska przez władze polskie, zniesiono z dniem 27 czerwca 1922r. tak Straż Gminną, jak i policję Komunalną, a w ich miejsce utworzono, z dniem 27 czerwca 1922 r., Posterunek Policji Województwa Śląskiego, którego stan wynosił 20 policjantów razem z komendantem posterunku. Posterunek Policji umieszczono początkowo w ochronce, przy ul.Rybnickiej, a z dniem 1 października 1923 r. przeniesiono go do pralni przy ul. Żwirki i Wigury, zaś stamtąd dnia 1 grudnia 1929 r. do ratusza przy ul.Rybnickiej (obecnie ul.Niepodległości7). Następną siedzibą Policji był budynek przy ul.Kopalnianej, a obecnie przy ul.Dworcowej.

- **1908r**. (15.VII.) – oddano do użytku 6 – cio kilometrowy odcinek kolei żelaznej łączący Knurów z Gierałtowicami. Do 1909 r. gmina Knurów i Krywałd skazane były na kolej Orzesze – Gierałtowice – Przyszowice – Gliwice. W **1909r.** (1.IX.) – oddano do użytku publicznego drugorzędną linię kolejowa Gierałtowice – Knurów – Szczygłowice – Rzędówka, mającą być odciążeniem ruchu Gliwice – Kędzierzyn. Położono jednak nie dwa tory, lecz jeden. Zabudowania stacji Knurów składały się z: dworca, ekspedycji towarowej, 2 stawideł i 2 domów mieszkalnych dla sześciu rodzin kolejarzy. W budynku dworca mieszczą się biura stacyjne, restauracja, mieszkania zawiadowcy stacji oraz restauratora. Wszystkie odcinki kolejowe, po 1922r., przeszły na własność państwa polskiego.

- **1904r**. **– 1923r.** – Wraz z budową kopalni pojawiły się na terenie Knurowa przykopalniane kolonie domów robotniczych i urzędniczych. W tych latach, w kilku fazach, na gruntach skarbu państwa pruskiego realizowano budowę osiedla patronackiego kopalni. Rada Gminna ustaliła plan zabudowy osiedla według projektu prof. K. Henrici z Kolonii nad Renem. Osiedle posiadało regularny układ przestrzenny. Składało się z budynków wielorodzinnych o zróżnicowanych bryłach. Towarzyszyły im „wewnętrzne" ogrody, sady i niewielkie murowane budynki gospodarcze. Życie zweryfikowało śmiały projekt miasta-ogrodu, wpisujący się w popularne w tym czasie w przemysłowej Europie idee. W efekcie miało powstać wzorcowe osiedle, którego założenia już wtedy cytowano w literaturze fachowej.

Ostatecznie wzniesiono jedynie część budynków mieszkalnych, szkołę i pocztę. Posiadają one zróżnicowaną bryłę i formę.

a) **1904r**. – Kopalnia przystąpiła do budowy I Kolonii robotniczej, wykończono 19 domów po 4 mieszkania, z chlewami i ogródkami, oraz 3 domy urzędnicze. Dawny zamek knurowski, dom parterowy z wieżyczką, został przerobiony na dom mieszkalny dyrektora zaraz po założeniu kopalni.

b) **1908r**. – Kopalnia wybudowała II Kolonię (8 domów i 64 mieszkań).

c) **1909r**. – wybudowano początek III Kolonii (14 domów z 104 mieszkaniami) i 3 domy urzędnicze z 8 mieszkaniami.

d) **1910r. –** wybudowano w III Kolonii 129 mieszkań i 1 dom urzędniczy.

e) **1911r**. – wybudowano w III Kolonii 130 mieszkań i 1 dom urzędniczy oraz łazienki.

- **1905r**. – powstaje hotel „Lorentz – Orlowski", który od **1945** r. pełnił funkcję Zakładowego Domu Kultury (ZDK) KWK „Knurów". Od jego utworzenia do momentu ustania jego działalności w **1995** r. był prawdziwym centrum działalności kulturalnej miasta. Przez 50 lat swojej działalności upowszechniał wśród mieszkańców kulturę, przede wszystkim poprzez amatorski ruch artystyczny.

- **1912r**. – Spółka Bracka, której członkami byli ustawowo wszyscy górnicy i pracownicy koksowni, wybudowała, według projektu budowniczego Spuller w Tarnowskich Górach, w stylu niemieckiego modernizmu, okazałą lecznicę, jedną z najpiękniejszych na Górnym Śląsku, składającą się z szeregu nowocześnie urządzonych budynków. Przy ul.Rybnickiej (obecnie przy ul.Niepodległości 8). Spółka kupiła również od Skarbu Państwa obszerny grunt, przylegającą zaś do tego gruntu przestrzeń, położoną nad rzeką, wydzierżawiła na 99 lat, celem założenia parku i kąpieli słonecznych dla chorych. Bezpośrednio przy niej zlokalizowano portiernię oraz budynek administracyjny z kilkoma mieszkaniami. Wśród ogrodów leży główny pawilon, mieszczący przeszło 200 łóżek, willa lekarza naczelnego, kuchnia z magazynem oraz pralnia, kotłownia, dom pielęgniarzy i urzędników. W dalszej odległości położony jest barak infekcyjny z mieszkaniem dla sióstr pielęgniarek i kostnica. Lecznica została oddana do użytku w listopadzie 1912r. Lekarzem naczelnym był aż do r. 1922 roku dr. Franciszek Baltzer. Lekarzem okręgowym był dr.Schrautzer. Dnia 8.II.1928 r. została utworzona pomocnicza klinika dentystyczna. Powierzono ją lekarce dent. Kalinowskiej, urzędującej w Rydułtowach. Szpital w 1940 r. został zamieniony na rezerwowy szpital wojskowy. Niemcy w dniach 19 – 20 stycznia 1945 r. ewakuowali załogę oraz chorych i rannych zabierając całe urządzenia sal szpitalnych, a także wyposażenie sali operacyjnej. Pomieszczenia były puste i trzeba było organizować szpital od podstaw. Dr Florian Ogan przyniósł do szpitala własne instrumenty medyczne. Sprzęt później odzyskano od władz amerykańskich.

- **1912r**. **– 1913r.** – powstaje reprezentacyjny budynek dyrekcji kopalni Knurów przy ul.Dworcowej.

- **1912r**. – aptekarz Proske wybudował aptekę (przy obecnej ul.Ks. A. Koziełka), którą gmina zakupiła w 1929 r. na mieszkanie dla naczelnika gminy. Apteka nadal mieści się w tym budynku na parterze.

- **1928r**. **– 1929r.** – Gmina Knurów kupiła od kopalni parcelę przy ul.Rybnickiej (obecnie przy ul.Niepodległości) o powierzchni 9.490m^2 po 20 gr. za m^2 i wybudowała w tych latach okazały ratusz według projektu inż. Michejdy. Wykonawcą był budowniczy Walenty Niedziela z Niedobczyc. W ratuszu mieściły się biura urzędu gminnego, sala Rady Gminnej i ubikacje Posterunku Policji oraz mieszkanie tercjana. Wybitnym dziełem sztuki były witraże w Sali.

- **1949r**. **– 1969r.** – W celu zapewnienia mieszkań dla przybywających pracowników w górnictwie, budownictwo mieszkaniowe stało się jednym z priorytetów w gospodarczym rozwoju miasta.

a) **1949r**. **– 1948r.** – w tych latach Knurów otrzymał 122 domki fińskie. Były to importowane z Finlandii domy drewniane.

b) **1949r**. **– 1955r.** – w latach tzw. planu sześcioletniego, rozpoczęło się budownictwo wielokondygnacyjne. W tym okresie wybudowano 136 mieszkań przy ul.Marchlewskiego (obecnie ks.A.Koziełka), a także 147 mieszkań w „starych" Szczygłowicach (już nie istniejące).

c) **1956r**. – **1960r**. – powstało osiedle domków jednorodzinnych liczące 24 domy, które zostało zlokalizowane między kolonią domków fińskich a ul.B.Chrobrego.

d) **1964r**. – zapadła decyzja o budowie osiedla 1000-lecia Państwa Polskiego.

VII. NAJCENNIEJSZE OBIEKTY ZABYTKOWE

Obiekty architektoniczne i urbanistyka – najbardziej wartościowe obiekty zabytkowe na terenie Gminy Knurów.

L.p.	HISTORYCZNA MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	CZAS POWSTANIA	UWAGI
1.	Knurów	I kolonia urzędnicza	ulica Dworcowa: 29, 30, 31, 32, 33, 34	1904 - 1906	Pierwotna koncepcja kolonii wykonana przez urbanistę niemieckiego - Karla Henriciego.
2.	Knurów	II kolonia urzędnicza	ulice: Dworcowa 2, 4, 6, 8, 10, 12 i Pocztowa 1, 6, 8	1908 - 1909	
3.	Knurów	II kolonia robotnicza	ulica ks. Alojzego Koziełka 38, 40, 42, 46		
4.	Knurów	III kolonia robotnicza	ulice: Konstantego Damrota 1; ul. Dworcowa 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27; ul. Józefa Janty 1, 2, 3; ul. Mikołaja Kopernika 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ul. Tadeusza Kościuszki 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; ul. Karola Miarki 1, 2, 3, 4, 5, 6; ul. Adama Mickiewicza 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17; ul. Ogrodowa 2; ul. Stanisława Poniatowskiego 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10; ul. Henryka Sienkiewicza 1, 2, 3, 4 oraz ul. Antoniego Słoniny 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 25, 27	1909 - 1914	
5.	Knurów	IV kolonia robotnicza	ulice: Dworcowa 14, 16; Pocztowa 3, 5, 7, 9, 11; Bolesława Prusa 2, 4, 13; Spółdzielcza 1, 2, 4 ; oraz Żwirki i Wigury 1, 2, 3, 3A, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14	1920 - 1922	
6.	Knurów	Dawna i obecna dyrekcja kopalni	ul. Dworcowa 1	1912 - 1913	
7.	Knurów	Główny budynek dworca	ul. Dworcowa 44	1907 - 1909	
8.	Knurów	Parowozowa wieża ciśnień	ul. Dworcowa 44	Ok. 1910	
9.	Knurów	Figura św. Jana Nepomucena w kapliczce	skrzyżowanie ulicy Dworcowej z ul. ks. Alojzego Koziełka	1919	obiekt ruchomy
10.	Knurów	Krzyż kamienny	ul. Dworcowa 39	1868	obiekt ruchomy
11.	Knurów	Dawny hotel „Lorentz - Orlowski”, obecnie budynek usługowo-handlowy	ul. 1 Maja 7	1905	
12.	Knurów	Kościół parafialny p.w. św. Cyryla	ul. Niepodległości 1	1937 - 1947 i 195	funkcjonalistyczny, z niezwykle interesującym wystrojem

		i św. Metodego		2	autorstwa Henryka Burzca
13.	Knurów	Dawny zespół szpitala spółki brackiej, obecnie szpital w Knurowi e sp. z o.o.	ul. Niepodległości 6-8	1912	
14.	Knurów	Ratusz Gminy, obecnie siedziba Urzędu Miasta i Rady Miasta	ul. Niepodległości 7	1928 - 1929	modernizm
15.	Krywałd	Figura św. Jana Nepomuce na	ul. Zwycięstwa 12c	1910	obiekt ruchomy
16.	Krywałd	Kaplica p.w. św. Barbary	ul. Zwycięstwa 47	1887	neogotycka, najstarsza, nieprzekształcon a

Tabela 1: Obiekty architektoniczne i urbanistyka – najbardziej wartościowe obiekty zabytkowe na terenie Gminy Knurów

VIII. GENERALNE WYTYCZNE KONSERWATORSKIE

1. Cele Programu Opieki Nad Zabytkami na terenie Gminy Knurów

Zapisy niniejszego programu powinny stanowić podstawę przy opracowywaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Ich uszczegółowieniem winien być program rewaloryzacji wytypowanych obszarów i zespołów oraz poszczególnych obiektów. Działalność zmierzającą do zachowania i poprawienia stanu konserwatorsko–technicznego należy skoncentrować na układach i zespołach przestrzennych oraz obiektach wymienionych w przedmiotowej dokumentacji oraz ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

Zamierzeniem Gminy winno być podejmowanie starań do utrzymania obecnego zasobu substancji zabytkowej, jak i dążenie do poprawy stanu jego zachowania. Uwarunkowania dotyczące programów, procesów i technologii konserwatorskich oraz wymogów projektowych należy opracować indywidualnie dla każdego z obiektów lub zespołów przestrzennych, zgodnie z obowiązującymi przepisami prawnymi i w uzgodnieniu ze stosownymi organami oraz służbami, a otoczenie obiektów winno być zaprojektowane w taki sposób, aby podkreślało ich znaczenie w strukturze przestrzeni ulicy i obszaru. Warunkiem powodzenia działań formalno - prawnych jest podejmowanie starań w rozwiązywaniu problemów utrzymania, użytkowania i remontów poszczególnych obiektów przy współpracy między gminą a właścicielami tychże obiektów. Wykonanie wskazanych zadań ramowych pozwoli na powstanie przestrzeni publicznej przy zachowaniu funkcjonalności obszaru. W przeciwnym wypadku wszelkie działania będą skazane na niepowodzenie, a obiekty kubaturowe, których stan obecny jest już często bardzo zły, ulegną całkowitemu zniszczeniu. Istotnym elementem warunkującym utrzymanie i podnoszenie wartości dziedzictwa kulturowego gminy byłoby stworzenie w porozumieniu z innymi samorządami miast i gmin oraz powiatów programu o charakterze regionalnym, ukierunkowanym na ochronę dziedzictwa dawnych księstw, w granicach których znajdował się Knurów. Ochroną objąć należy również obiekty małej architektury, znajdujące się na przedmiotowym obszarze, posiadające wartości zabytkowe. Na obiektach tych należy prowadzić prace konserwatorskie pod nadzorem stosownych służb. Stanowią one istotny element kulturowy przestrzeni.

W szczególności ochroną winny być objęte wielorodzinne domy robotnicze oraz obiekty małej architektury, nierzadko stanowiące własność prywatną. Celem programu jest powstrzymanie procesów destrukcyjnych substancji zabytkowej. Problem ten obejmuje także zagadnienie konserwacji i utrzymania m.in. obiektów nieużytkowanych. Aktualne uwarunkowania krajobrazowe oraz konieczność rewitalizacji obszarów industrialnych, lub zdekomponowanych - wskazują także na potencjalne możliwości pozyskania środków

oraz dotarcia do źródeł finansowania przedmiotowych zagadnień. Właściciele tych obiektów powinni czynić starania w kierunku zmiany sposobu użytkowania (np. dworce kolejowe, wieża ciśnień) do nowych funkcji.

Należy sukcesywnie rozbudowywać zasób dokumentacji dotyczący substancji wyszczególnionej w niniejszym opracowaniu. Sugeruje się również opracowanie pełnego zasobu informacji o wszelkiego typu źródłach dotyczących historii obecnej gminy oraz o miejscu ich przechowywania. Zasób nie może ograniczać się jedynie do źródeł publicznych i państwowych. Powinien także objąć archiwa prywatne, związków wyznaniowych oraz archiwa poza granicami kraju. Docelowo niezwykle korzystnym dla gminy byłoby opracowanie jego monografii z ujęciem zasobów zabytkowych. Dotychczasowe materiały są wybiórcze i niekompletne. Program powinien przyczynić się do dalszego rozwoju gminy oraz podniesienia jej atrakcyjności w aspekcie połączenia wartości kulturowych i krajobrazowych.

2. **Dominanty przestrzenne.**

1) **Historyczne – pozytywne:**

a) Kościół parafialny p.w. św. Cyryla i św. Metodego w Knurowie.

b) Dawny zespół szpitala spółki brackiej, obecnie szpital w Knurowie.

c) Dawna i obecna dyrekcja KWK „Knurów”, przy ul. Dworcowej w Knurowie.

d) Dawny hotel „Lorentz – Orlowski”, obecnie budynek usługowo-handlowy w Knurowie.

e) Dawny ratusz gminy, obecnie nadal pełni funkcję administracyjną jako siedziba Urzędu Miasta Knurów i Rady Miasta.

f) Pierzeje zwartej zabudowy kamienic przy ulicy Niepodległości w Knurowie.

2) **Wybrane dominanty przestrzenne negatywne:**

a) Zabudowa wielkokubaturowa mieszkaniowa z lat 70.-80. XX wieku w Knurowie.

b) Współczesne obiekty użyteczności publicznej oraz handlowo – usługowe w obrębie ulic: 1 Maja / Dworcowa / Niepodległości.

3. **Generalne wytyczne urbanistyczno - architektoniczne:**

1) Dążenie do zachowania historycznych układów urbanistycznych dawnych miejscowości: Knurowa, Krywałdu i Szczygłowic oraz zabudowy osad przemysłowych o charakterze miejskim w:

- Knurowie – okolice ul. Dworcowej, ul. Niepodległości i ul.1 Maja,

- Krywałdzie – ul. Zwycięstwa – okolice dawnej dyrekcji „Erg”, terenów zakładu „Erg”, dawnej cechowni (obecnie kościół),

- Szczygłowicach – okolice byłego dworca kolejowego.

2) Zachowanie w zwartych pierzejach linii zabudowy (np. ul.Niepodległości), poprzez utrzymanie istniejących budynków oraz uzupełnienie luk budowlanych nową, dostosowaną architektonicznie do istniejącej zabudowy. Realizacja nowej zabudowy powinna utrzymywać historyczne linie zabudowy oraz gabaryty pierzei (wysokość, kształt dachu, materiał, itd.). Nowoprojektowana zabudowa, w objętych ochroną obszarach, winna harmonizować z zabytkowym otoczeniem. Wymagane jest ustalenie maksymalnego gabarytu zabudowy, który wyznaczają historyczne budynki.

3) Dbanie o stan i porządek przy starych cmentarzach, zachowanie ich rozplanowania, drzewostanu oraz zabytkowych nagrobków.

4) Rewaloryzacja kolonii robotniczych i urzędniczych.

5) Zadbanie o najbliższe otoczenie obiektów zabytkowych tak, aby były one właściwe eksponowane i nie wchodziły w korelację przestrzenną z innymi elementami np. reklamami, znakami lub tablicami drogowymi.

6) . Uwzględnienie ochrony terenów zielonych w rewaloryzowanych terenach.

7) Ochrona, zachowanie i konserwacja obiektów małej architektury (na terenie gminy są to głównie krzyże i figury).

8) Likwidacja, w obszarach objętych ochroną, obiektów tymczasowych (m.in. kiosków, straganów, blaszanych garaży) i substandardowych, będących obiektami dysharmonicznymi.

4. **Postulaty konserwatorskie:**

1) Wszystkie wartościowe obiekty kubaturowe (w tym historyczne obiekty przemysłowe) oraz obiekty małej architektury (krzyże, kaplice architektoniczne, figury przydrożne wraz z ich bezpośrednim otoczeniem oraz cmentarze), wymienione w rozdziale IX, winne być objęte ochroną prawną na zasadzie zapisu w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego;

2) Zabudowa mieszkaniowa w określonych koloniach urzędniczych i robotniczych winna być sukcesywnie remontowana w ramach programu rewitalizacji osiedla;

3) Zaleca się, w układzie urbanistycznym objętym ochroną, utrzymanie zasadniczych elementów rozplanowania istniejącej substancji o wartościach kulturowych;

4) W przypadku prowadzenia działań inwestycyjnych na obiektach historycznych, wskazane jest zachować parametry przestrzenne i formę architektoniczną obiektów, a przede wszystkim: skalę, gabaryty, proporcje, detale architektoniczne (np. boniowania, opaski okienne), zewnętrzną strukturę ścian z cegły klinkierowej, wielkość otworów okiennych (rozmiar i kształt) z wewnętrznym podziałem, jednakową kolorystykę okien, historyczny poziom nadproży;

5) Dopuszcza się wymianę kubatury lub rozbiórki obiektów historycznych, niemożliwych do zachowania z przyczyn technicznych, pod warunkiem uprzedniego sporządzenia dokumentacji fotograficznej i budowlanej likwidowanego obiektu. Przy odbudowie i rozbudowie tych obiektów wskazane jest odtworzenie charakteru i elementów urbanistyczno – architektoniczne historycznej zabudowy;

6) W przypadku wymiany połaci dachowej należy zastosować pokrycie dachowe z dachówki ceramicznej w kolorze naturalnym, z zachowaniem istniejącego kształtu dachu, wysokości kalenicy oraz kąta nachylenia połaci dachowej, z dopuszczeniem odstępstw w uzasadnionych przypadkach, w przypadku polepszenia funkcji poddasza.

7) W zależności od potrzeb należy sporządzić dokumentację konserwatorską lub projektową obejmującą modernizację lub adaptację obiektu. Wskazane jest poprzedzić wykonanie dokumentacji kwerendą ikonograficzną obiektu (np. dokumentacja zdjęciowa, pocztówki historyczne, projekty z archiwalnej dokumentacji budowlanej itd.), a w razie potrzeby również innymi badaniami np. architektonicznymi, archeologicznymi, na obecność polichromii, badaniami składu tynku i badaniami rozpoznania pierwotnej kolorystyki (np. elewacji, tynków, stolarki okiennej i drzwiowej).

8) Znalezienie nowych funkcji dla budynków nieużytkowanych (np. parowozowa wieża ciśnień przy ul. Dworcowej 44), budynki dworców PKP (przy ul. Dworcowej i ul. Piotra Ściegiennego).

9) Rewaloryzacja starych cmentarzy. Sukcesywna konserwacja kamiennych i żeliwnych nagrobków.

10) Obiekty małej architektury znajdujące się w złym stanie technicznym należy sukcesywnie poddawać pracom konserwatorskim (znaczna część kamiennych krzyży, figur przydrożnych i innych ma ponad stuletni rodowód i wymaga podjęcia prac konserwatorskich). Obiekty kamienne winny być konserwowane przez specjalistów w zakresie konserwacji rzeźby kamiennej i detalu architektonicznego.

11) Należy sukcesywnie dokonywać aktualizacji miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego odnośnie obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków.

5. **Generalne wytyczne dla terenów zieleni zabytkowej:**

1) Rewaloryzacja parków, stworzenie atrakcyjnych miejsc rekreacyjnych.

2) Uwzględnianie powierzchni parkowych przy wkraczaniu zabudowy.

3) Dążenie do odtworzenia obsadzeń obwodu zabytkowych cmentarzy oraz głównych alei.

IX. WYKAZ OBIEKTÓW

1. **Historyczne obiekty kubaturowe**

L.p.	OBIEKT	ADRES
KOLONIA URZĘDNICZA I		
1.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 29
2.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 30
3.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 31
4.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa

		32
5.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 33
6.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 34
KOLONIA URZĘDNICZA II		
7.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 2
8.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 4
9.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 6
10.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 8
11.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 10
12.	Budynek użyteczności publicznej – poczta	ul. Dworcowa 12
13.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 1
14.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 6
15.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 8
KOLONIA ROBOTNICZA II		
16.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. ks. Alojzego Koziełka 38
17.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. ks. Alojzego Koziełka 40
18.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. ks. Alojzego Koziełka 42
19.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. ks. Alojzego Koziełka 46
KOLONIA ROBOTNICZA III		
20.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Konstantego Damrota 1
21.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 7
22.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 9
23.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 11
24.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 13
25.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 15
26.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 17
27.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 19
28.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 21
29.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 23
30.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 25
31.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 27
32.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Józefa Janty 1
33.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Józefa Janty

		2
34.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Józefa Janty 3
35.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 1
36.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 2
37.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 3
38.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 4
39.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 5
40.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 6
41.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 7
42.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 8
43.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 9
44.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Mikołaja Kopernika 10
45.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 1
46.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 2
47.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 3
48.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 4
49.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 5
50.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 6
51.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 7
52.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 8
53.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 9
54.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Tadeusza Kościuszki 10
55.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki 1
56.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki 2
57.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki 3
58.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki 4
59.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki 5
60.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Karola Miarki

		6
61.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 1
62.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 2
63.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 3
64.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 5
65.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 6
66.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 7
67.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 8
68.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 9
69.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 10
70.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 11
71.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 13
72.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 15
73.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Adama Mickiewicza 17
74.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Ogrodowa 2
75.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 1
76.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 2
77.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 3
78.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 4
79.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 5
80.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 6
81.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 7
82.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 8
83.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Stanisława Poniatowskiego 10

84.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Henryka Sienkiewicza 1
85.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Henryka Sienkiewicza 2
86.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Henryka Sienkiewicza 3
87.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Henryka Sienkiewicza 4
88.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 2
89.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 3
90.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 4
91.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 5
92.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 6
93.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 8
94.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 9
95.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 10
96.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 11
97.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 12
98.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 13
99.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 14
100.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 15
101.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 16
102.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 17
103.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 18
104.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 19
105.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 21
106.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 25
107.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Antoniego Słoniny 27
KOLONIA ROBOTNICZA IV		
108.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 14
109.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Dworcowa 16
110.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 3

111.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 5
112.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 7
113.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 9
114.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Pocztowa 11
115.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Bolesława Prusa 2
116.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Bolesława Prusa 4
117.	Budynek usługowo - mieszkalny	ul. Bolesława Prusa 13
118.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Spółdzielcza 1
119.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Spółdzielcza 2
120.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Spółdzielcza 4
121.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 1
122.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 2
123.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 3a
124.	Budynek mieszkalno - usługowy	ul. Żwirki i Wigury 3
125.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 4
126.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 5
127 .	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 6
128.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 8
129.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 10
130.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 12
131.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	ul. Żwirki i Wigury 14
CENTRUM		
132.	Kamienica czynszowa, budynek usługowo - mieszkalny	ul. 1-go Maja 2
133.	Kamienica, budynek usługowo - mieszkalny	ul. 1-go Maja 6
134.	Hotel „LORENTZ-ORLOWSKI”, następnie zakładowy dom kultury KWK „Knurów”, budynek usługowo - mieszkalny	ul. 1-go Maja 7
135.	Budynek Mieszkalny	ul. 1-go Maja 42
136	Willa machoczka, obecnie budynek użyteczności publicznej (OŚRODEK WSPARCIA - MOPS)	ul. 1-go Maja 45
137.	Polska strażnica graniczna -obecnie budynek mieszkalny	ul. 1-go Maja 66
138.	Dyrekcja kopalni - budynek użyteczności publicznej	ul. Dworcowa 1
139.	Dwór Paczyńskich, tzw. „zomek”, następnie willa Dyrektora kopalni, później stowarzyszenia NOT, obecnie budynek Kompanii Węglowej S.A.	ul. Dworcowa 3a
140.	Budynek mieszkalny wielorodzinny dla pracowników kolei	ul. Dworcowa 40

141.	Budynek mieszkalny wielorodzinny dla pracowników kolei	ul. Dworcowa 42
142.	Były dworzec PKP	ul. Dworcowa 44
143.	Była wieża ciśnień dla parowozów kolejowych	ul. Dworcowa 44
144.	Willa zawiadowcy kopalni, obecnie budynek mieszkalny	ul. ks. Alojzego Koziełka 6
145.	Apteka PROSKEGO – obecnie nadal apteka św. Barbary	ul. ks. Alojzego Koziełka 8
146.	Budynek usługowo - mieszkalny	ul. ks. Alojzego Koziełka 34
147.	Stary młyn obecnie budynek usługowy	ul. ks. Alojzego Koziełka 63
148.	Kamienica – budynek usługowo - mieszkalny	ul. Jana Kwitka 8
149.	Kościół parafialny pw. św. Cyryla i św. Metodego	ul. Niepodległości 1
150.	Budynek mieszkalny – probostwo parafii rzymsko-katolickiej p.w. św. Cyryla i św. Metodego	ul. Niepodległości 1
151.	Tymczasowy kościół św. Wawrzyńca obecnie budynek usługowy	ul. Niepodległości 3
152.	Zespół szpitala spółki brackiej -obecnie szpital w Knurowie sp. z o.o.	ul. Niepodległości 6-8
153.	Ratusz gminny - obecnie siedziba urzędu miasta i Rady miasta	ul. Niepodległości 7
154.	Kamienica budynek usługowo - Mieszkalny	ul. Niepodległości 10
155.	Budynek administracyjny cegielni, obecnie rozdzielnia gazu knurów	ul. Niepodległości 11
156.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 12
157.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 14
158.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 16
159.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 18
160.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 19
161.	Kamienica budynek usługowo - mieszkalny	ul. Niepodległości 21
162.	Kamienica, budynek usługowo - mieszkalny	ul.

		Niepodległości 46
163.	Ochronka - obecnie przedszkole	ul. dr. Floriana Ogana 2
164.	Szkoła powszechna - obecnie miejska szkoła podstawowa nr 1 im. Powstańców Śląskich na terenie III Kolonii robotniczej	ul. Antoniego Słoniny 1
165.	Ochotnicza Straż Pożarna Knurów	ul. Wilsona 1 Skrzyżowanie ulic: Wilsona / 1-go Maja
166.	Budynek mieszkalny wielorodzinny tzw. „apostolok”	ul. Wilsona 21
167.	Szkoła powszechna - obecnie Miejska Szkoła Podstawowa nr 2 z Oddziałami Integracyjnymi im. Karola Miarki	ul. Wilsona 22 Skrzyżowanie ulic: Wilsona / Szpitalna
168.	Budynek mieszkalny- wielorodzinny	ul. Wolności 39
169.	Budynek mieszkalny -wielorodzinny	ul. Wolności 41
KRYWAŁD		
170.	Kościół parafialny p.w. św. Antoniego (przebudowany z cechowni)	ul. Stawowa
171.	Budynek mieszkalny	ul. Zwycięstwa 26
172.	Budynek wielorodzinny pracowników fabryki materiałów wybuchowych,	ul. Zwycięstwa 34
SZCZYGŁOWICE		
173.	Budynek dawnego dworca PKP	ul. Piotra Ściegiennego
OBIEKTY PRZEMYSŁOWE		
174.	Zespół KWK„Knurów ” **POLE WSCHÓD:** - Budynek dawnej maszynowni szybu Piotr z parową maszyną wyciągową z 1904r., wiertarką i zrywarką do lin z 1903r. - zespół zabudowy KWK "Knurów-Szczygłowice", - Budynek dawnej maszyny wyciągowej szybu Paweł z 1904r., - Budynek nadszybia szybu Paweł z 1904r., - Fragment budynku cechowni z 1905r. – przebudowany i rozbudowany w 1960r., - Budynek stolarni z 1908r., - Budynek warsztatów szkolnych z 20 lat XX wieku, - Budynek kotłowni (z zachowanymi kotłami) z lat 1928r.÷1929r. i 1942r.÷1943r. – obecnie zaadoptowany przez P.E.MEGAWAT Gliwice, - Budynek dawnej sprężarkowni z turbogeneratorem parowym firmy STAL z 1957 roku -obecnie zaadoptowany przez P.E.MEGAWAT Gliwice.	ul. Kopalniana 3a
175.	Zespół FOCH KWK „KNURÓW” **POLE ZACHÓD** : - Budynek nadszybia z wieżą szybu Foch I z 1914r., - Budynek maszyny wyciągowej szybu Foch I ze sprężarkownią i rozdzielnią z 1917r .	ul. Szpitalna 23
176.	Wiadukt kolejowy	ul. Wilsona

Tabela 2: Wykaz obiektów kubaturowych ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków

IX. II. Zabytkowe obiekty małej architektury

L.p.	OBIEKT	ADRES
CENTRUM		

177.	Krzyż cmentarny na cmentarzu komunalnym	ul. 1-go Maja
178.	Dawny cmentarz przykościelny (nieczynny)	al. Spacerowa
179.	Krzyż kamienny cmentarny na dawnym cmentarzu przykościelnym	al. Spacerowa
180.	Kapliczka św. Jana Nepomucena	Skrzyżowanie ulic Dworcowa / ks. Alojzego Koziełka
181.	Krzyż kamienny	ul. Dworcowa 39
182.	Krzyż kamienny	ul. ks. Alojzego Koziełka 31
183.	Krzyż kamienny	ul. Wilsona 91
KRYWAŁD		
184.	Krzyż kamienny	ul. Powstańców 5
185.	Krzyż drewniany	ul. Rybnicka 66
186.	Figura Jana Nepomucena	ul. Zwycięstwa 12c
187.	Kaplica architektoniczna p.w. św. Barbary	ul. Zwycięstwa 47
SZCZYGŁOWICE		
188.	Krzyż kamienny	Skrzyżowanie ulic Zwycięstwa 66 / Wojciecha Korfantego

Tabela 3: Wykaz obiektów małej architektury ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków

X. PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI A ZAMIERZENIA MIASTA

1. **Główne cele polityki gminnej związane z ochroną zabytków.**

Zasadnicze cele polityki gminnej związane z ochroną zabytków:

1) udokumentowanie zabytków, utworzenie bazy danych o przedmiotowych obiektach z terenu gminy, w oparciu o gminną ewidencję zabytków;

Należy egzekwować, ustaleniami w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, warunki prowadzenia prac modernizacyjnych (szczególnie szeroko stosowane w ostatnim okresie wymiany stolarki i ocieplenia) obiektów zabytkowych podlegających adaptacji i nowej aranżacji. Często w wyniku tych prac obiekty tracą swe pierwotne cechy zabytkowe. „Unowocześnianiu" podlegają m.in. budynki kolonii robotniczych oraz część kamienic i obiektów willowych. Należy zatem sukcesywnie dokumentalizować obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.

Odrębną grupę stanowią obiekty, których istnienie nie jest zagrożone i nie podlegają modernizacji, takie jak większość budynków użyteczności publicznej, kościoły, cmentarze, kaplice, część kamienic, domów i willi oraz obiekty małej architektury. Obiekty sakralne i cmentarze posiadają w swoim wyposażeniu niewielkie dzieła, tzw. obiekty ruchome, które również wskazane jest dokumentalizować i ewidencjonować.

Pierwszy etap prac ewidencyjnych dotyczyć powinien dokumentacji fotograficznej. Prowadzić ją można dwutorowo: przez profesjonalnych fotografików oraz aktywizując mieszkańców, a szczególnie młodzież. Można również przeprowadzić różnego rodzaju konkursy fotograficzne oraz poszukiwać materiałów archiwalnych – zdjęć, pocztówek, map. Źródłem uzyskania dodatkowych informacji faktograficznych i historycznych może być ogłoszenie szeroko upowszechnionych konkursów wśród młodzieży i pozostałych mieszkańców Knurowa, dotyczących historii, zdarzeń, zwyczajów, opowieści a nawet podań związanych z poszczególnymi obiektami na terenie miasta (historycznymi i architektonicznymi oraz przyrodniczymi). Pomocne w realizacji zadania mogą być również wywiady środowiskowe przeprowadzone przez młodzież (w ramach konkursów, czy zajęć szkolnych). Tematyka wywiadów dotyczyć może m. in. małej architektury i zabudowy prywatnej (jednorodzinnej, willowej, familijnej, itd.).

Zebrany materiał ikonograficzny i dokumentacyjny oraz relacje mieszkańców staną się podstawą opracowania bazy danych o zasobach kulturowych, jego dziedzictwie i zwyczajach w mieście.

2) upowszechnianie i promocja dziedzictwa kulturowego, połączone z edukacją regionalną młodzieży szkolnej;

Niezwykle ważnym dla zachowania dziedzictwa kulturowego jest jego upowszechnianie wśród mieszkańców. Jedynie poznanie wartości obiektów zabytkowych i docenienie ich przez właścicieli, użytkowników i innych mieszkańców pozwoli na dalsze trwanie i funkcjonowanie zabytków. Cele te osiągnąć można m. in., wydając publikacje o charakterze popularno-naukowym i bezpłatne foldery (w ramach promocji Gminy), monografie

historyczne, organizując lub włączając się w sesje naukowe poświęcone historii, przemysłowi i szeroko pojętemu dziedzictwu kulturowemu regionu.

Ważne jest zainicjowanie działań edukacyjnych i popularyzatorskich prowadzonych przez szkoły i gminne instytucje kultury (wykłady dotyczące historii regionu i jego dziedzictwa kulturowego, lekcje muzealne) oraz organizowanie konkursów fotograficznych i innych konkursów (np. dotyczących historii zabytkowych budynków w gminie - domu rodzinnego, domu sąsiada, czy kapliczki, krzyża, figury przydrożnej lub innych obiektów – przekaz ustny). Jednym z zadań popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy będzie udostępnienie Gminnej Ewidencji Zabytków oraz „Programu Opieki Nad Zabytkami Na Terenie Gminy Knurów na Lata 2013 – 2017" na stronie internetowej Urzędu Miasta Knurów.

3) rewaloryzacja kolonii robotniczych i urzędniczych.

Istotnym zagadnieniem dla gminy jest rewaloryzacja kolonii robotniczych i urzędniczych. Charakterystycznym elementem urbanistycznym krajobrazu Knurowa są patronackie kolonie robotnicze i urzędnicze. Są najstarszą, „miejską" częścią Knurowa. Zachowanie tego zasobu jest szczególnie ważne dla miasta, ze względu na jego specyfikę. Większość domów posiada jeszcze pierwotny charakter. Wymagają one jednak remontów. W niektórych obiektach mieszkańcy zaczynają zmieniać wygląd budynków. Docelowo sugeruje się przeprowadzenie rewaloryzacji całego układu urbanistyczno – architektonicznego z możliwością etapowej rewitalizacji poszczególnych jego obiektów. Prace remontowo-konserwatorskie związane z przywróceniem rzeczywistej wartości obiektów winny być poprzedzone wykonaniem dokumentacji rewaloryzacji poszczególnych zespołów kolonii. Proponowany zakres dokumentacji:

- rozpoznanie i udokumentowanie stanu zachowania układu urbanistycznego i poszczególnych domów kolonii (inwentaryzacja obiektu wraz z zagospodarowaniem terenu),
- zewidencjonowanie pierwotnej (zachowanej szczątkowo) stolarki okiennej, drzwiowej i okiennic – opracowanie typów wymienianej stolarki okiennej i drzwiowej,
- określenie występującego detalu architektonicznego, użytych materiałów oraz pierwotnej kolorystyki obiektów (okien, drzwi, tynków),
- opracowanie na podstawie ikonografii typów ogrodzeń i ich lokalizację,
- opracowanie wytycznych urbanistycznych (przebieg ulic, zieleń, widoki perspektywiczne),
- określenie dopuszczalnych zmian w rewitalizowanych obiektach, dostosowanych do wymogów współczesnych użytkowników, z wyznaczeniem miejsc lokalizacji garaży, parkingów i innych obiektów towarzyszących,
- opracowanie programów prac remontowo-konserwatorskich dla poszczególnych domów mieszkalnych i gospodarczych kolonii,
- w indywidualnych przypadkach (między innymi zły stan techniczny obiektu, zagrożenie bezpieczeństwa użytkowników obiektu) dopuszcza się możliwość wymiany substancji pod warunkiem uprzedniego sporządzenia dokumentacji fotograficznej i budowlanej likwidowanego obiektu. Odbudowa i rozbudowa tych obiektów powinna odtwarzać charakter i elementy urbanistyczno – architektoniczne historycznej zabudowy.

Przebudowa, rozbudowa lub odbudowa obiektów z ich otoczeniem winna być uzgadniana z właściwymi służbami ochrony konserwatorskiej.

2. **Wpis do rejestru zabytków – ochrona obiektów – zalecenia ogólne.**

Ponadto ze względu na fakt, iż w chwili obecnej żaden obiekt na terenie miasta Knurowa nie jest objęty prawną opieką konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków, opracowano listę obiektów najcenniejszych w skali miasta, które ewentualnie można rozważyć do wpisu do rejestru zabytków. Wpis do rejestru zabytków daje m.in. możliwość uzyskania dotacji na prace konserwatorsko-remontowe przy obiekcie.

Przyjmuje się ogólne zalecenia:

1) Rozważenie sporządzenia wykazu obiektów najcenniejszych w krajobrazie gminy sugerowanych do objęcia ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków prowadzonego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zgodnie z art. 9.1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. Nr 162, poz. 1568, z późn. zm.)*obiekty nieruchome mogą być wpisane do rejestru zabytków na wniosek właściciela lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy lub z urzędu*.

2) Wskazanie w planach miejscowych zasad ochrony obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

3. **Dotacje.**

Podstawowym warunkiem udzielania dofinansowania jest wpis do rejestru zabytków obiektu, na który czynione są starania o dotacje (do rejestru „A" – zabytki nieruchome, do rejestru „B" – tzw. zabytki ruchome do rejestru „C" – zabytki archeologiczne).

O dotację może się ubiegać właściciel lub posiadacz zabytku albo jednostka posiadająca zabytek w trwałym zarządzie.

O dofinansowanie można ubiegać się m.in.:

1) u Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie (termin składania wniosków: do 30 listopada i 31 marca).
2) u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach (termin składania wniosków: do 28 lutego – o dotację na prace planowane w danym roku, do 30 czerwca – o refundację).
3) w Urzędzie Marszałkowskim w Katowicach (termin ogłaszany indywidualnie – na stronie internetowej urzędu - www.silesia-region.pl, zakładka konkursy).
4) w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych z Funduszu Kościelnego.

Zarówno u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach, jak i u Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie można się starać o dotacje na planowane prace (w cyklu jednorocznym), jak i o refundację kosztów poniesionych na prace przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (na całość prac ujętych pozwoleniem konserwatorskim, zakończonych i odebranych przez urząd konserwatorski).

Dotacje z Funduszu Kościelnego są udzielane wyłącznie na planowane remonty i konserwację zabytkowych obiektów (wpisanych do rejestru zabytków) o charakterze sakralnym i to tylko na wykonywanie podstawowych prac zabezpieczających sam obiekt (w szczególności remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej itp.). Z Funduszu nie finansuje się remontów i konserwacji obiektów towarzyszących (takich jak np.: dzwonnice wolnostojące, krzyże), ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: obrazy, ikonostasy, stalle, epitafia, szaty i naczynia liturgiczne, instrumenty muzyczne, dzwony) oraz otoczenia świątyni, a także stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: polichromie, freski, witraże i posadzki).

Ponadto prywatni właściciele, związki wyznaniowe (np. parafie) itp. mogą się starać o dotację na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku (obiekcie wpisanym do rejestru zabytków) w jednostkach samorządu na szczeblu gminy i powiatu. Każda z instytucji dofinansowujących prace przy zabytkach ma indywidualne zasady przyznawania dofinansowania, oddzielne formularze i może wymagać różnych załączników. W części gmin województwa śląskiego na stałe funkcjonuje w ich budżecie fundusz dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, a radni corocznie podejmują uchwałę co do jego wysokości, a w późniejszej fazie określają jego beneficjentów.

W poszczególnych jednostkach samorządu (zarówno na szczeblu województwa - Urzędzie Marszałkowskim, jak i na szczeblu powiatu i gminy) oraz w Funduszu Kościelnym można się starać o dotacje na prace planowane (zazwyczaj w cyklu jednorocznym).

W Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach oraz w Urzędzie Marszałkowskim w Katowicach dofinansowanie może zostać udzielone na:

a) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;

b) przeprowadzenie badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych;

c) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;

d) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;

e) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;

f) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;

g) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;

h) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;

i) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;

j) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50 % oryginalnej substancji tej przynależności;

k) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;

l) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;

m) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;

n) uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;

o) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;

p) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt 7-15;

r) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

W w/w instytucjach można starać się o dofinansowanie do 50 % kosztów wykonania prac ujętych w pkt. 1-17. Jeżeli zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac lub gdy jego stan zachowania wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, można starać się o dofinansowanie do 100% kosztów potrzebnych na przeprowadzenia tych prac.

XI. SPISY TABEL

Tabela 1: Obiekty architektoniczne i urbanistyka – najbardziej wartościowe obiekty zabytkowe na terenie Gminy Knurów

Tabela 2: Wykaz obiektów kubaturowych ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków

Tabela 3: Wykaz obiektów małej architektury ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków

XII. LITERATURA

1. 100 lat Kopalni Węgla Kamiennego „Knurów”, oprac. zb., Kraków 2003,
2. Akcja Katolicka na Śląsku. Powstanie, rozwój, działalność, Katowice 1938,
3. Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska, T. 6: Kos–Lig, Opole 1992, T. 5; Kl-kos, Opole 1991; red. Sochacka S.
4. Bogu i ludziom. Nowe kościoły w diecezji katowickiej, Katowice 1996,
5. Borek H., Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych, Opole 1988,
6. Chojecka E., Świat objawienia, upamiętnienia i zbawienia: sztuki przedstawieniowe, [w:] Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, oprac. zbiorowe, Katowice 2009 Sztuka Górnego…, s. 61 i nast.,
7. Chorwat J., Wsie zamkowe gliwickie w XVI wieku, [w:] Rocznik Muzeum w Gliwicach, T. VI, Gliwice 1992, s. 23 i nast.,
8. Liber fundationis episcopatus vratislaviensis [w:] Codex Diplomaticus Silesiae, T. XIV, Breslau 1889,
9. Dobrowolski T., Rzeźba i malarstwo gotyckie w województwie śląskim, Katowice 1937,
10. Tenże, Sztuka województwa śląskiego, Katowice 1933,
11. Dulias R., Hibszer A., Województwo śląskie. Przyroda. Gospodarka. Kultura, Kraków 2004,
12. Fojcik J., Materiały do dziejów ruchu śpiewaczego na Śląsku, Katowice 1961,
13. Tenże, Śląski ruch śpiewaczy 1945-1974, Katowice 1983,
14. Figaszewski J., Trzecia kolonia robotnicza w Knurowie na tle ówczesnych osiedli patronackich, [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Architektura, z. 32, Gliwice 1996, s. 82 i nast.,
15. Furgoł J., Wydra M., Knurów wczoraj i dziś, Czerwionka-Leszczyny 2006,
16. Gazeta Urzędowa Województwa Śląskiego, R. 1939, nr 21; R. 1945 nr 2,

17. Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung…, V. die Provinz Schlesien, Berlin 1874,

18. Głazek D., Kolonie robotnicze, [w:] Górny Śląsk. Ziemia nieznana, Katowice 2010, s. 93 i nast.,

19. Głazek D., Modernizm i kolonie robotnicze (Giszowiec, Nikiszowiec, Knurów), [w:] Secesja i jej górnośląskie formy, oprac. zbiorowe, pod red. K. Jarmul, Katowice 2009, s. 91-113,

20. Głazek D., Wieś z widokiem na miasto – Knurów, [w:] Miasto z widokiem na wieś, Warszawa 1998, s. 216-223,

21. Górnictwo węglowe w Polsce Ludowej 1945=1969, Katowice 1972,

22. Grzelewska M., Furgoł J., Parafia w Krywałdzie 1921-2006, Czerwionka-Leszczyny 2006,

23. Gumowski M., Herby i pieczęcie miejscowości województwa śląskiego, Katowice 1939,

24. Herold C., Schematismus des öffentlichen katholischen und evangelischen Volksschulen des Reg. – Bez. Oppeln, Breslau 1911,

25. Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu, red. Bahlcke J., Gwarecki D., Kaczmarek R., Gliwice 2011,

26. Historyczne osiedla robotnicze, Katowice 2005,

27. Hojka H., Materiały pomocnicze do nauki historii regionalnej, 1-4, Knurów 1995-1996,

28. Tenże, Zarys dziejów Knurowa od końca XIII wieku do czasów współczesnych, bm. i rw.,

29. [JK] Muzeum Śląskie w Katowicach, [w:] Księga pamiątkowa…., s. 145 i nast.,

30. Jakubczyk D., Kartograficzny obraz dziejów pogranicza [w:] Jakubczyk D., Skarby historii, kultury i sztuki gmin pogranicza. Gorzyce i Dolna Lutynia, Gorzyce 2007, s. 209 i nast.,

31. Janosz I., Kopalnia Węgla Kamiennego Knurów w Knurowie w latach 1903-1945, Knurów 1994,

32. Jaros J., Słownik historyczny kopalń węgla kamiennego na ziemiach polskich, Katowice 1984,

33. Jurkiewicz A., Ziemba S., Województwo katowickie. Przewodnik, Katowice 1962,

34. Kaganiec M., Herby i pieczecie miast górnośląskich, Katowice 2004,

35. Kalendarz Górnika. Rok 1947, Katowice, brw.,

36. Katalog archidiecezji katowickiej 2005. Cz. II: Dekanaty i parafie, Katowice 2005,

37. Kloch B., Najstarsze parafie Górnego Śląska, bm. i rw.,

38. Tenże, Sieć parafialna archiprezbiteriatu gliwickiego w średniowieczu – głos w dyskusji, [w;] Rocznik Muzeum w Gliwicach, R. 2004: t. XIX, s. 11 i nast.,

39. Knosała J., Stare rody szlacheckie ziemi bytomskiej. Okolica Zabrza (Hindenburg) na Górnym Śląsku, Essen-Zabrze 1996,

40. Knurów. Moje miasto, red. Wilczek S., Knurów 1970,

41. Knurów. Studium konserwatorskie III kolonii, oprac. AKANT Pracownia Konserwatorska, mps, Gliwice 1992,

42. Knurów 700 lat. 1305-2005, Knurów 2005,

43. Kowalczyk J.J., Przemysł górnośląski, [w:] Księga pamiątkowa X-lecia Związku Urzędników Państwowych, Samorządowych i Komunalnych na woj. śląskie z. z. w Katowicach, opr. Zbiorowe, Katowice 1934, s. 89 i nast.,

44. Ks. Koziełek A., Knurów i Krywałd. Kronika na tle historii ziemi gliwickiej, Katowice 1937,

45. Kozina I., Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku, w latach 1763-1955, Katowice 2005, s. 86-92,

46. Kozina I., Obok tyskiego eksperymentu, [w:] Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, oprac. zbiorowe, Katowice 2009, s. 450 i nast.,

47. Król H., Śląska sztuka średniowieczna w zbiorach Muzeum Górnośląskiego. Stan badań, postulaty badawcze, [w;] Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego, red. Chojecka E., Katowice 1982, s. 197 i nast.,

48. Kubatz G., Die Schrotholzkirchen im Kreise Rybnik/ Oberschlesien, 1986,

49. Libura I., Przewodnik po ziemi rybnicko-wodzisławskiej, Katowice 1965,

50. Lokalny program rewitalizacji miasta Knurów na lata 2010-2013, Knurów 2010,

51. Maroń F., Rozwój sieci parafialnej w diecezji katowickiej aż do końca XV wieku, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", R. 1969 t. II, s. 101 i nast.,

52. Matuszczyk J., Kościoły drewniane na Śląsku, Wrocław… 1975,

53. Matuszczak J., Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku, Bytom 1989,

54. Oblicza Knurowa, Knurów 2009,

55. Ortschaftsverzeichnis für den Wirtschaftsbezirk des vereinigten oberschlesischen Industriegebiets, Katowice 1940,

56. Panic I., Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu, Katowice 1992,

57. Tenże, Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu, [w:] Rocznik…, R. 2000,: t. 15, s. 13 i nast.,

58. Paszek J., Łukosz J., Kitala O., Studium konserwatorskie kolonii robotniczych i urzędniczych w Knurowie, mps., b.m. 2007,

59. Polak H., Dzieje właścicieli Gierałtowic, [w:] Zeszyty Gliwickie, T. XX, Gliwice 1991, s. 157 i nast.,

60. Prażmowski J., Szkolnictwo w województwie śląskiem, Katowice 1936,

61. Przyroda województwa katowickiego, red. Rostański K, Krzeszowice 1994,

62. Rozwój społeczno-gospodarczy rybnickiego okręgu przemysłowego w latach 1960-1968, Katowice 1969,

63. Schmidt J. Dzieje Knurowa, Gliwice 2011,

64. Seidl K. Mieszkania robotnicze w górnośląskim przemyśle górniczym (tłumaczenie z niemieckiego), Katowice 1994,

65. Sękowski R., Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny, T. I-III, VI.,

66. Sokołowska-Mostowiak J."Idea miasta-ogrodu" na przykładzie miast górnośląskich, Gliwice 2011,

67. Sowińska J., Forma i sacrum. Współczesne kościoły Górnego Śląska, Warszawa 2006,

68. Steuer A, Ruch sportowy w województwie śląskim 1922-1939, Opole 2008,

69. Szczypka-Gwiazda B., Urbanistyka i architektura drugie połowy XIX wieku i początku XX stulecia, [w:] Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, oprac. zbiorowe, Katowice 2009, Sztuka Górnego…, s. 197 i nast.,

70. Schlesisches Güter-Adressbuch…, Breslau, R. 1886-1926,

71. Szlesak J, Drewniak K., Kościółki ziemi rybnicko-wodzisławskiej, bm. i rw.,

72. Śląsko-Dąbrowski Dziennik Wojewódzki, R. 1945, nr 34,

73. Tygodnik Powiatowy na powiat rybnicki, R. 1924 nr 3,

74. Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk, Warszawa 2006,

75. Zabytkowe kościoły drewniane w województwe śląskim, bm i rw.,

76. Zbiory Muzeum Archidiecezjalnego w Katowicach, Katowice 1995,

77. Żukowski A., Na szlaku. Knurów i Gierałtowice, Czerwionka-Leszczyny 2008,

78. Tenże, Gudzik A., Szlakami zielonego Śląska, 1, Czerwionka-Leszczyny 2010,

79. Pulverfabrik-Krywald, bei Gliewitz, Reg. Bez. Uppleln, Kreis Rybnik, 1895,

80. Katalog zabytków sztuki w Polsce, Tom IX, województwo katowickie, zeszyt 11, Jnstytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1964,

81. Ponadto artykuły publikowane w kwartalniku „Zeszyty Knurowskie” nr nr : 4 (2/1994), 6 (4/1994), 11 (1/1996), 12 (2/1996), 16 (2/1997), 17 (1/1998), 18 (1/199), 19 (2/199), (1/1999).

Przewodniczący Rady

Jan Trzęsiok